

**NAD
RADOMKĄ, IŁŻANKĄ,
ZWOLENKĄ I WISŁĄ**

PRZEWODNIK

Wydawca:

Lokalna Grupa Działania „Dziedzictwo i Rozwój”
Lokalna Grupa Działania „Puszcza Kozienicka”
Lokalna Grupa Działania „Razem dla Radomki”

Wydawnictwo

Inserat, www.wydawnictwoinserat.pl

Copyright 2021 by
LGD „Dziedzictwo i Rozwój”
LGD „Puszcza Kozienicka”
LGD „Razem dla Radomki”

Tekst i opracowanie:

Małgorzata Zając

Zdjęcia:

archiwum LGD „Dziedzictwo i Rozwój”
archiwum LGD „Razem dla Radomki”
Archiwum LGD „Puszcza Kozienicka”:
Stanisław Błażyński; Edyta Marczak,
Leszek Jastrzębiowski,
Leszek Rejner -Wydział Promocji i Kultury.
Starostwo Powiatowe w Kozienicach; Urząd Miejski
w Kozienicach; Urząd Gminy w Magnuszewie; Urząd
Gminy w Sieciechowie; Muzeum Oręża Polskiego
im. 1 Brygady Pancerniej im. Bohaterów Westerplatte
w Studziankach Pancernych, Stajnia Kociołki

ISBN 978-83-964567-0-0

SPIS TREŚCI

	Wstęp.....	5
	Nad Radomką	7
	Nad Zagożdżonką.....	70
	Nad Zwolaną	80
	Nad Plewką	85
	Nad Zwolenką	89
	Nad Iżanką	96
	Nad Wisłą.....	111
	Wykaz znakowanych szlaków turystycznych	124

WSTĘP

Między Radomką, Iżanką i Wisłą, w najbardziej na południe wysuniętej części województwa mazowieckiego, leży kilkanaście gmin, których walory przyrodnicze, z pochodzącymi sprzed wieków lasami, polodowcowymi wzgórzami, czystymi, przyjaznymi rzekami wraz zabytkami będącymi świadectwem wielowiekowej tradycji sięgającej rycerskiej potęgi, szlacheckiej wolności i walk niepodległościowych, tworzą idealne miejsce do uprawiania aktywnej turystyki i rekreacji.

Krajobraz został ukształtowany przez lądolód, który wśród równin pozostawił piaszczyste pagórki, gliniaste wały morenowe i szerokie doliny rzeczne. W najbardziej na południe wysuniętych miejscach pojawiają się wyższe wzniesienia związane z wypiętrzonymi 420 mln lat temu Górami Świętokrzyskimi i ich wapiennym, mezozoicznym obrzeżeniem.

Pierwsze miejsca pobytu człowieka, a także późniejszego osadnictwa związane są z tutejszymi rzekami. To w ich dolinach odkryto najstarsze ślady pobytu człowieka w tym regionie: miejsca polowań neandertalczyków sprzed 80 tys. lat, cmentarzysko z V w. p.n.e., grodziska po osadach z czasów państwa Polan. Były źródłem wody pitnej, a ich rozlewiska zabezpieczały przed atakami wrogów. Zasiłały stawy hodowlane i pola uprawne, umożliwiały spławianie drewna, a te największe – transport tratwami i statkami wszelkich towarów. Wraz z rozwojem techniki, rzeki stały się głównym źródłem energii. Poruszały młyny, folusze, fryszerki.

Najważniejszymi rzekami regionu są Radomka z Mleczną, Zagożdżonka z kanałem Gniewoszowsko-Kozienickim, Klikawa, Plewka, Zwolenka i Iłżanka. Wszystkie wpadają bezpośrednio do Wisły, a nad ich brzegami zlokalizowane są największe miejscowości. W XX w. przestały być wykorzystywane w celach gospodarczych, już tylko nieliczne (w większości nieczynne) młyny i stawy rybne przypominają o roli, jaką spełniały te niewielkie cieki. W 2. poł. XX w. w dużej mierze uległy zanieczyszczeniu. Nieprzydatne dla przemysłu i rolnictwa, stanowiły zagrożenie dla zwierząt i ludzi. Dzięki stworzeniu nowoczesnych oczyszczalni, wprowadzeniu zmian w zasadach nawożenia roślin, rzeki odzyskują czystość. Wracają do stanu, w którym stają się naturalną ostoją dla wielu gatunków roślin i zwierząt, a także – atrakcją turystyczną.

Przewodnik, który przedstawiamy, składa się z sześciu części. Każda z nich prezentuje dorzecze jednej rzeki. Zaczynamy od źródeł, dopływów, poznajemy położone nad brzegami miejscowości, typy roślinności i sposób zagospodarowania brzegów.

Podróżując z nurtem rzek, z ich perspektywy poznajemy okolicę. A każdy, kto choć raz płynął kajakiem, wie jak niepowtarzalny to punkt widzenia.

NAD RADOMKĄ

W centralnym punkcie Europy, między brzegami Wisły, Pilicy, wypływając z tego samego wododziału co Czarna, Drzewiczka i Kamienna, zaczyna swój bieg rzeka Radomka.

Jej źródła znajdują się na południowy-zachód od Przysuschy, na zboczach Garbu Gielniowskiego. Nie łatwo je znaleźć, choć od drogi dzieli je jedynie 200 m. Ukryte są u stóp potężnych sosen, buków i dębów rozległych **Lasów Przysusko-Szydłowieckich**.

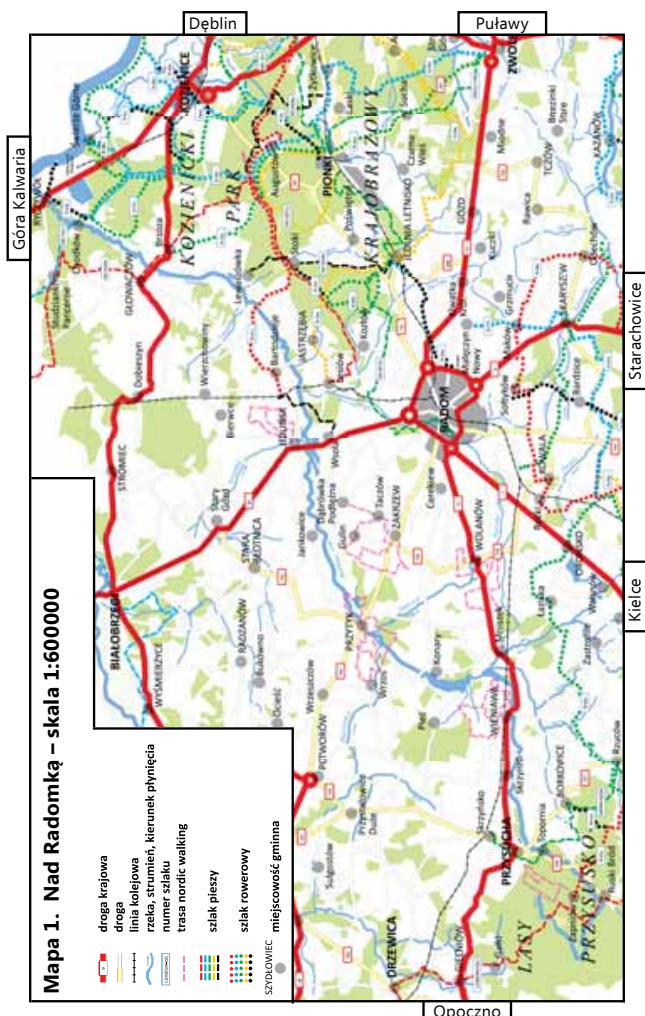
Lasy Przysusko-Szydłowieckie, będące obszarem chronionego krajobrazu, dzięki położeniu na połaďdowanym terenie, niekorzystnym dla rozwoju rolnictwa, w wielu miejscach zachowały naturalny charakter. Nie brak tu 140-letnich dębów, jodeł, cienistych buczyn pięknie wybarwiających się jesienią. Znaleźć można bagniska, torfowiska, śródleśne łąki, głęboko wcięte wąwozy, olbrzymie mrowiska, ślady wędrówek saren, dzików i innych tutejszych zwierząt. Wprawnym przyrodnikom uda się dostrzec latającego wysoko orła.

Najcenniejsze pod względem przyrodniczym fragmenty lasów podlegają ochronie jako rezerwaty przyrody.

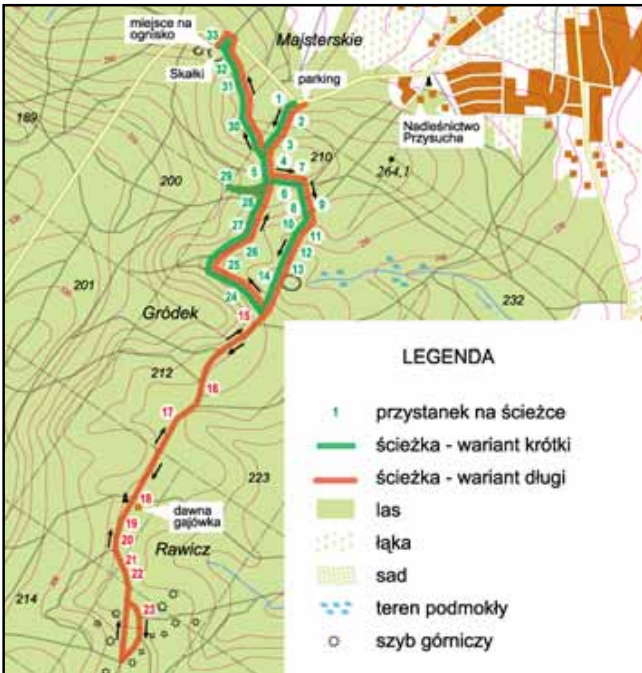
W rezerwacie „Ciehostowice” rosną lasy mieszane z jodłą i modrzewiem, w rezerwatach „Cis A” i „B” znajdują się stanowiska cisa, w rezerwacie „Gagaty Sołtykowskie” widoczne są wychodnie skał jurajskich ze śladami dinozaurów, w rezerwacie „Puszcza u źródeł Radomki” zachowały się w naturalnej formie fragmenty wielogatunkowego lasu z bukiem, dębem, jodłą i sosną oraz bagniskami z chronionymi gatunkami roślin np. rosiczką okrągłolistną, w rezerwacie „Podlesie” – lasy jodłowe oraz ślady wydobywania i przeróbki rud żelaza z XIX w., a w rezerwacie Skatki Piękło pod Niektaniem znajdziemy piaszczyste formy skalne powstałe w wyniku erozji eolicznej (wiatrowej) i rosnącą w szczelinach paproc – zanokcicę północną.

Najlepszym sposobem odbycia pierwszych wycieczek po Lasach Przysusko-Szydłowieckich jest skorzystanie z wytyczonych szlaków. Szczególnie dobrze nadaje się do tego **ścieżka przyrodniczo-dydaktyczna „Rawicz”**. Tworzy ona 7-kilome-

trawą pętlę biegnącą od parkingu leśnego koło Nadleśnictwa Przysucha (20°36'48.80"E 51°20'58.41"N). W pobliżu zaczynają się również trzy trasy nordic walking. Ścieżka przyrodnicza prezentuje zagadnienia związane z gospodarką leśną, pracą leśniczych, bogactwem tutejszej przyrody, a także ze śladami działalności człowieka. Prowadzi m.in. na wzniesienie Grodzka Góra, na którym w VII w. n.e. istniało sanktuarium solarne. Pozostałością po nim są widoczne na szczycie kamienno-ziemne wały, a także „idole” – czyli kamienie przypominające ludzką postać.

Mapa 2. Ścieżka przyrodniczo-dydaktyczna „Rawicz”

Na najbardziej odległym przystanku ścieżki trafiamy na obszar, na którym w XVIII i XIX w. wydobywano rudy żelaza. Na powierzchni widoczne są do dziś niewielkie pagórki. To tzw. rudne doły ze śladami po otworach wejściowych do szybów górniczych. Wydobywane w nich rudy trafiały do pobliskich zakładów hutniczych, które zapoczątkowały rozwój tutejszego przemysłu, powstań Staropolskiego Okręgu Przemysłowego, a wiele lat później (w okresie międzywojennym) do podjęcia decyzji o utworzeniu tu Centralnego Okręgu Przemysłowego. Już same nazwy okolicznych wsi mówią za siebie: Drutarnia, Gwarek, Kuźnica, Topornia. Zachował się tu także zespół

Topornia – zalew

wielkiego pieca w Chlewiskach i budynku odlewni żeliwa z XIX w. w Rzucowie.

W położonym wśród lasów Zapniowie (dociera do niego czarna trasa nordic walking) w 2. poł. XX w. wydobywano wysokiej jakości glinę ceramiczną wykorzystywaną do wyrobu ceramiki sanitarnej. W 2001 r. w odkrywkowej części kopalni odnaleziono odcisnięte w piaskowcach liczne ślady małych jurajskich dinozaurów – scelidozaurów.

W tutejszych lasach swoje źródła ma nie tylko rzeka Radomka, ale i Drzewiczka. Rzeka płynie przez Gielniów, skąd pochodził zakonnik Ładysław, który jako pierwszy pisał pieśni sakralne po polsku. Przy rynku stoi jego pomnik. W Drzewicy (ruiny XVI-wiecznego zamku), wykorzystując niemal górski charakter rzeki, utworzono nowoczesny tor do uprawiania kajakarstwa górskiego, hydrospeedu i freestyle'u. Nad jednym z dopływów Drzewiczki znajduje się miejscowość gminna Rusinów, a w niej barokowo-klasycystyczny pałac z XVIII w. oraz drewniany kościół z 1926 r. Płynąc dalej na północ rzeka dociera do **Odrzywołu** z neogotyckim kościołem. Tu wpada do niej lewobrzeżny dopływ spod Ossy. W Ossie zachowała się kaplica z XVIII w. oraz cmentarz powstańców styczniowych,

a przy drodze krajowej nr 48 można obejrzeć wyjątkowy okaz sosny zwyczajnej. Za Odrzywołem Drzewiczka przyjmuje prawobrzeżny dopływ spod **Klwowa**, gdzie rozpoczyna się teren „zagłębia paprykowego”. Przy remizie znajduje się pomnik poświęcony lotnikom, którzy zginęli w czasie II wojny światowej – to odmalowana na biało-czerwono TS-11 Iskra. Na wschód od klwowskiego cmentarza zachowało się grodzisko z XIII w.

Drzewiczka po przyjęciu dopływu z Klwowa płynie na północ. W pobliżu wsi **Brzeski** w latach 80. XX w. odkryto ślady osady i cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich (III-IV w) oraz pozostałości osady z młodszej epoki kamienia.

Drzewiczka pod Nowym Miastem wpada do Pilicy.

Lasy Przysusko-Szydłowieckie (zwane dawniej Puszcza Rozwadzką od nazwy wsi Rozwady k. Gielniowa) dzięki połączeniu z Puszcza Jodłową Gór Świętokrzyskich i Lasami Spalskimi koło Tomaszowa Mazowieckiego były w czasach II wojny światowej schronieniem dla licznych oddziałów partyzanckich. Po miejscach związanych z ich działalnością prowadzi jeden z najdłuższych nizinnych szlaków pieszych w Polsce, wyznakowany w kolorze czerwonym – **szlak „Partyzancki”** im. majora Henryka Dobrzańskiego „Hubala” (nr ŁD/MZ/SW-22c). Trasa wiedzie ze Skarżyska-Pogorzałe do Radomska przez Gałki i Ruski Bród – gdzie stacjonował oddział „Hubala”, Hucisko, gdzie 30 marca 1940 r. stoczył zwycięską bitwę, Skłoby – miejscowość, której mieszkańców zamordowano za współpracę z partyzantami.

Henryk Dobrzański (1897–1940). Był synem szlachcica walczącego w powstaniu 1863 r. Po rozpoczęciu I wojny światowej wstąpił do Legionów Polskich. W 1918 r. został internowany na Węgrzech. Po przeniesieniu na teren Rumunii uciekł z obozu. Brał udział w wojnach polsko-ukraińskiej i polsko--bolszewickiej. Po ich zakończeniu pełnił funkcję rotmistrza 8. Pułku Szwoleżerów Rokitiańskich. Zdobył wiele nagród na zawodach hippicznych.

W czasie II wojny światowej walczył z wycofującym się Wehrmachtem i wkraczającą Armią Czerwoną. Mimo rozkazu udania na się teren neutralnej Litwy, skierował swój oddział na pomoc Warszawie. Po poddaniu się stolicy, zdecydował o odwrocie i próbie przedostania się na Węgry. Ruszył w kierunku Maciejowic, dalej przez Wisłę do Puszczy Kozienickiej, potem w stronę Gór Świętokrzyskich.

Podjął decyzję o pozostaniu w kraju i toczeniu wojny partyzanckiej w oczekiwaniu na pomoc aliantów. W ten sposób oddział „Hubala” stał się jednym z pierwszych umundurowanych oddziałów partyzanckich. Bardzo często zmieniając miejsce pobytu, korzystając z pomocy mieszkańców, stoczył kilkanaście potyczek z wrogiem.

W związku z tym, że na mieszkańcach miejscowości, które pomagały „Hubalowi”, Niemcy stosowali okrutne represje, płk. Stefan Rowecki „Grot”, komendant Związku Walki Zbrojnej, nakazał rozwiązanie oddziału.

„Hubal” nie wykonał rozkazu, działał dalej, za to ograniczył kontakty z cywilami. Uważał, że jedynie utrzymanie umundurowanych oddziałów Wojska Polskiego do czasu przyjscia z odsieczką wojsk alianckich umożliwi odzyskanie niepodległości na mocy obowiązujących wówczas przepisów prawa międzynarodowego.

Do walki z oddziałem „Hubala” hitlerowcy zaangażowali olbrzymie siły (ok. 8000 osób), podczas gdy oddział w żadnym momencie nie liczył więcej niż 300 żołnierzy. Okrążeni partyzanci stoczyli decydującą bitwę 30 kwietnia 1940 r. pod Anielinem. W jej wyniku zginął „Hubal”, a miesiąc później oddział został rozwiązany.

Znaczne nasilenie działań partyzanckich miało miejsce pod koniec wojny. W ramach akcji „Burza” jesienią 1944 r. stacjonowało tu ok. 1200 ludzi. Pomagali im okoliczni mieszkańcy. Niemcy, próbując zneutralizować opór, przeprowadzili akcję „Waldkatze”, w czasie której spalili 4 wsie: Kurzacze, Budy, Gałki i Stefanów.

W południowo-wschodniej części Lasów Przysusko-Szydłowieckich, na południe od Szydłowca, ukryte jest najwyższe wzniesienie województwa mazowieckiego – góra Altana o wysokości bezwzględnej 408,6 m n.p.m. (20°45'18.50"E 51°10'35.50"N).

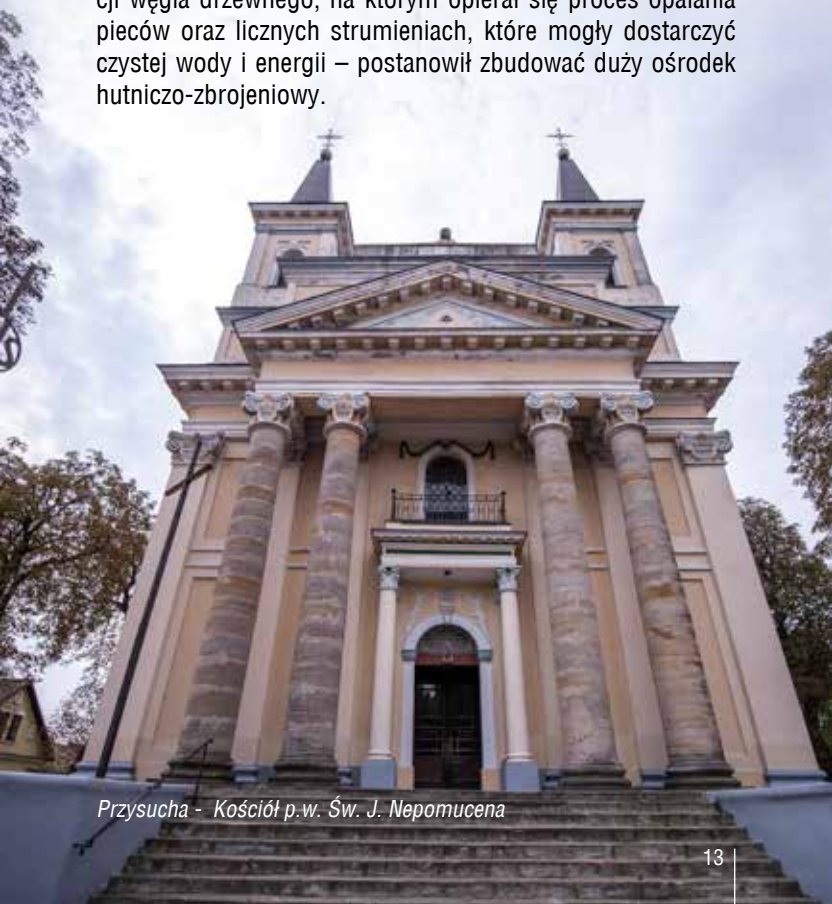
Radomka przepływa przez Lasy Przysusko-Szydłowieckie olbrzymim zakolem wynikającym z układu tektonicznego podłoża. Dociera do Ruskiego Brodu. Płynąc równoległe do drogi nr 749, prowadzi przez Kuźnicę, Drutarnię, Gwarek i Topornię. W **Toporni** na rzece utworzony jest 5-hektarowy zalew (20°37'47.02"E 51°20'11.11"N). Poza wypoczynkiem na plaży można skorzystać tu z noclegów i lokali gastronomicznych.

Przez miejscowość przechodzi zielony **szlak pieszy im. ks. Jana Wiśniewskiego** (MZ/SW-5220-z) wiodący z węzła szlaków koło rezerwatu „Ciechostowice” do stacji PKP Przysucha w Skrzyńsku. Idąc szlakiem w kierunku północnym, docieramy do Przysuchy, która jest siedzibą władz gminy i powiatu, ośrodkiem gospodarczym i kulturalnym o dużym znaczeniu dla regionu.

Przysucha istniała już w XV w. Była to niewielka osada, której mieszkańcy zajmowali się głównie rolnictwem. Dopiero w XVII w., gdy miasto stało się własnością Antoniego Czermińskiego, nastąpił zwrot jej historii. Antoni Czermiński bazując na tutejszych zasobach, czyli pokładach rud żelaza, znacznej ilości drewna niezbędnego do do produkcji węgla drzewnego, na którym opierał się proces opalania pieców oraz licznych strumieniach, które mogły dostarczyć czystej wody i energii – postanowił zbudować duży ośrodek hutniczo-zbrojeniowy.

Przysucha – Plac Oskara Kolberga

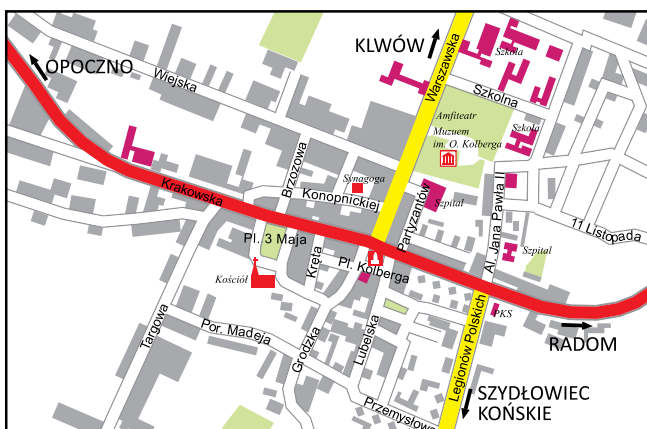
Przysucha - Kościół p.w. Św. J. Nepomucena

W 1710 r. obok starej wsi Przysucha, stworzył osadę, dla której uzyskał przywilej lokacyjny i nazwę Czermin. Miasto miało funkcjonować na zasadach prawa magdeburckiego. Wytyczony został rynek, działki o regularnym kształcie oraz podstawowa sieć dróg. Jest to teren dzisiejszego placu St. Wyszyńskiego. Czermiński sprowadził z Niemiec dwudziestu czterech wykwalifikowanych specjalistów wraz z rodzinami. W zamian za przyjazd i pracę na jego rzecz otrzymali ziemię oraz liczne przywileje np. nieograniczoną możliwość wyrębu w lasach. Do wyjątkowych warunków jakie im postawił był zakaz sprzedania swojego domu osobie nie będącej rzemieślnikiem.

Dzisiejszy Plac 3 Maja to dawny rynek osady Ursulin zamieszkałej w większości przez polskich rzemieślników. Jego dominantę do dziś stanowi kościół katolicki (20°37'30.31"E 51°21'28.73"N). Środki na jego budowę przekazała Urszula z Morsztynów Dembińska (właścicielka Przysuchy i okolicznych ziem), starając się jednocześnie o wydzielenie dla nowej świątyni parafii z terenu parafii Skrzyńsko. Kościół pw. Jana Nepomucena jest budowlą o charakterze klasycystycznym. Z lica dwuwieżowej fasady wyróżnia się potężny kolumnowy portyk wspierający trójkątny tympanon wypełniony płasko-rzeźbą Opatrzności Bożej. Zza attyki widać pomalowany na czerwono glob ziemski opasany przez węża, a nad nim kielich z pateną (symbol powszechności kościoła i walki z grzechem). Jednonawowe wnętrze świątyni również ma charakter klasycystyczny.

Szybko pomiędzy osadą polską a niemiecką osadą rzemieślników (teren dzisiejszego placu Oskara Kolberga) wyro-

Mapa 3. Plan centrum Przysuchy

Przysucha – Dni Kolbergowskie

Przysucha – Muzeum im. Oskara Kolberga

stała osada żydowska. Z czasem wybudowano w niej największą na tym terenie bożnicę. Zgodę na jej wzniesienie uzyskali Żydzi od arcybiskupa gnieźnieńskiego, pod warunkiem przekazania znacznej kwoty na budowę miejscowego kościoła katolickiego.

Synagoga (20°37'40.21"E 51°21'34.20"N) powstała w latach 1774-77. Okazały budynek wykonano z wapienia na planie prostokąta. Przykryty jest czterospadowym dachem łamanym. Wnętrze składa się z dwóch zasadniczych części: wysokiej i obszernej sali głównej, która była miejscem modlitw i nabożeństw oraz mniejszej, podzielonej na kondygnacje części, w której mieściła się siedziba kahału (zarządu gminy żydowskiej), a nad nią miejsce dla kobiet – babiniec. Synagoga, powstała w miejscu, które nabrało wyjątkowego znaczenia dla środowiska żydowskiego, gdy osiadł tu cadyk Jakub Izaak ben Aszer (zwany Świętym Żydem), propagator popularnego w XIX w. mistycznego ruchu judaistycznego – chasydyzmu. W 1987 r. dla upamiętnienia tutejszych cadyków wybudowano ohele. Jeden poświęcony jest zmarłemu

w 1806 r. Abrahamowi z Przysuchy. Drugi – przykryty dwoma dachami, przeznaczony jest dla Jakuba Izaaka i linii cadyków przekazujących jego nauki.

Przełom XVIII i XIX w. to czas największego rozkwitu Przysuchy. Na potrzeby przetwórstwa metalurgicznego i zbrojeniowego pracowały fryszernie, pudlingarnie, tartaki i walcownie. Wyprodukowane przez nie materiały były przetwarzane przez szabelnię, zakład produkujący pistolety pojedynkowe, działa, lufy armatnie oraz amunicję, a także fabrykę pojazdów. Istniała papiernia.

Był to ważny ośrodek Staropolskiego Zagłębia Przemysłowego – czyli najbardziej rozwiniętego pod względem przemysłowym obszaru Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Ówczesnymi właścicielami Przysuchy byli Dembińscy, których dwór zachował się przy obecnej Al. Jana Pawła II. Otoczony jest zabytkowym parkiem z 1900 r. Pierwsza – jeszcze drewniana – budowla powstała tu w XVII w. W XIX w. dla Juliusza Dembińskiego został wybudowany dwór murowany. W budynku (20°37'53.03"E 51°21'36.91"N) znajduje się, utworzone w 1990 r. z okazji 100. rocznicy śmierci Oskara Kolberga, muzeum jego imienia.

Od ponad 60 lat w pierwszą niedzielę czerwca organizowane są w Przysusze „Dni Kolbergowskie”, czyli regionalny przegląd folklorystyczny. Dziś stanowi część dwudniowej imprezy rozrywkowo-kulturalnej – „Dni Przysuchy”.

Oskar Kolberg (1814–1890) – etnograf, folklorysta, kompozytor. Przez pierwsze trzy lata życia mieszkał w Przysusze, gdyż jego ojciec Juliusz, niemiecki kartograf i mierniczy, pełnił funkcję zarządcy tutejszych zakładów hutniczych. Potem rodzina przeniósła się do Warszawy. W połowie XIX w. zaczął zbierać utwory ludowe i opracowywać je na głos i fortepian.

W 1865 r. wydał pierwszy tom swojego najważniejszego dzieła pt.: „Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podanie, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Seria I. Sandomierskie”. Był to początek olbrzymiej serii, nie mającej odpowiednika w ówczesnej Europie. Serii ukazującej osiągnięcia sztuki i kultury ludowej na obszarze całego kraju w kompleksowy i usystematyzowany sposób.

W 1878 r. na wystawie światowej w Paryżu Kolberg otrzymał brązowy medal za zaprezentowane publikacje etnograficzne. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze zajęło się opracowaniem gigantycznego dorobku Kolberga.

W 1960 r. rozpoczęto wydawanie „Dzieł wszystkich Oskara Kolberga”, w których uwzględniono materiały wcześniej nie opublikowane. Upamiętnieniem 200. rocznicy urodzin etnografa, była organizacja w całym kraju licznych imprez kulturalnych i naukowych w ramach Roku Oskara Kolberga (www.kolberg2014.org.pl).

Rozwój Przysuchy w połowie XIX w. ograniczyły: problemy polityczne (przebrane powstania, utrata autonomii Królestwa Polskiego, utrata praw miejskich), zastosowanie nowej technologii wielokrotnie podnoszącej wydajność wytopu żelaza w piecach opalanych koksem w Zagłębiu Dąbrowskim oraz brak dostępu do linii kolejowej, którą można by przywozić gotową surówkę do walcowni i dalszego przetworzenia.

Nie zmieniło tej sytuacji powstanie Centralnego Okręgu Przemysłowego, gdyż skupiał się on na innych ośrodkach.

W czasie II wojny światowej toczyły się w okolicy wyniszczające walki partyzanckie, a eksterminacja ludności żydowskiej, pozbawiła miejscowość wielokulturowego charakteru.

Po wojnie Przysucha odzyskała prawa miejskie i stał się siedzibą władz powiatu. Jako centrum regionu skupiła inwestycje, które zapewniły dalszy rozwój. Załamanie przyniosła transformacja gospodarcza lata 90. XX w., ale dziś miasto i okolica zwalczyły jej skutki.

www.gminaprzysucha.pl
www.przysucha.pl

Ale to nie Przysucha – mimo iż dziś jest najważniejszą miejscowością regionu pod względem administracyjnym i gospodarczym, jest najstarszym miastem na tym terenie. Na północ od Przysuchy (przy drodze nr 727 i linii kolejowej nr 22) leży Skrzyńsko – najstarsze miasto w regionie.

Skrzyńsko należało do Piastów i wchodziło w skład archidiecezji gnieźnieńskiej. Stanowiło centrum kasztelanii (jednostki administracyjnej odpowiadającej szczeblem dzisiejszemu powiatowi), przez którą wiódł średniowieczny trakt handlowy z Rusi w kierunku Śląska i Wielkopolski (przez Lublin, Radom, Skrzyńno, Skrzyńsko, Opoczno, Przedbórz, Wieluń).

W 1124 r. książę Bolesław Krzywousty oddał za liczne zasługi kasztelaninę skrzyńską palatynowi Piotrowi Włostowicowi.

Piotr Włostowic (ok. 1080–1153) – wywodził się ze śląskiego rodu możnowładców. Mieszkał w Ołbinie (dziś część Wrocławia). Od 1117 r. był palatynem (drugą najważniejszą osobą w państwie) Bolesława Krzywoustego. Ufundował ponad 70 kościołów i kaplic, czego podjął się jako pokutę za porwanie księcia przemyskiego Włodara.

Po śmierci Bolesława Krzywoustego był wykonawcą testamentu, czyli podziału dzielnicowego państwa. Najstarszy syn króla – Władysław II, który otrzymał dzielnicę senioralną, za namową żony dążył do przejęcia całej władzy. Kiedy Piotr Włostowic wystąpił przeciwko jego planom, został podstępem porwany, oślepiony i pozbawiony języka. Utracił także cały majątek. Odzyskał go dopiero po wygnaniu Władysława z kraju. Kalectwo nie pozwoliło Włostowicowi na dalszą działalność polityczną. Choć według legendy, modląc się przed świętym obrazem w skrzyńskim kościele, Piotr odzyskał wzrok i mowę.

Wkrótce siedziba kasztelanii została przeniesiona do pobliskiego Skrzynna, ale w obydwu miejscach nadal działały grody, powstały też romańskie kościoły. Po śmierci Włostowica, Skrzyńsko stał się własnością jego syna – Konstantyna. W XV w. należało do Mszczuja Dunina ze Skrzynna, który walczył pod Grunwaldem. Wg jednej z hipotez to on lub jego giermek zabili wielkiego mistrza krzyżackiego Ulryka von Jungingena.

W połowie XVIII w. właścicielami okolicznych dóbr zostali Szydłowieccy. W latach 1760–68 Karol Szydłowiecki wystawił nowy kościół o późnobarokowym charakterze. Budynek ten

Sanktuarium Matki Bożej Staroskrzyńskiej

zachował się do dziś (20°38'54.80"E 51°22'30.31"N), należy do parafii i pw. św. Wojciecha. Fasada główna ma dwie wieże (podwyższone na początku XX w.) Wnętrze jest jednonawowe. W ołtarzu głównym kościoła wisi obraz Matki Bożej Staroskrzyńskiej. To obiekt kultu religijnego, słynący cudami już od XII w. Dzięki niemu Skrzyńsko jest najstarszym miejscem kultu maryjnego w regionie. Obraz został namalowany na desce w XV w., lecz odkryto pod nim ślady starszego wizerunku – może tego, o którym mówi legenda o uzdrowieniu Piotra Włostowica.

Wokół sanktuarium powstała „Polska Droga Krzyżowa”. Jest to zespół rzeźb prezentujących stacje drogi krzyżowej Jezusa Chrystusa. Przy każdej rzeźbie umieszczono tablicę z wypisanymi wydarzeniami z historii Polski.

Na wschód od Skrzyńska i Przysuchy, między skrajem drogi nr 12, a stawami rybnymi utworzonymi na rzece Radomce, pomiędzy starymi drzewami, stoi pałac w **Zbożennej**.

Zbożenna – pałac z XVII w.

Po wojnach napoleońskich osiadł tu – Jan de Grandville Malletski (1777–1846) – francuski inżynier wojskowy. Jego córka Waleria 1^v. Marrene 2^v. Moszkowska była pisarką, feministką, tłumaczką Ibsena i Balzaka. W 1881 r. wydała studium pedagogiczne pt. „Przesady w wychowaniu”, prezentujące bardzo nowoczesne, jak na tamte czasy, metody wychowawcze.

W XVIII w. Karol Szydłowski (ten sam, który był fundatorem kościoła w Skrzyńsku) wybudował w Zbożennej pałac. Miał tu swój teatr, nadworną orkiestrę, prywatną kaplicę. W parku funkcjonował zwierzyniec. Po śmierci Szydłowskiego w 1811 r., wielokrotnie zmieniając właścicieli, pałac niszczał. Rezydencję odnowił Kazimierz Witwicki (1888–1950) herbu Sas – właściciel odlewni żeliwa w Skarżysku-Kamiennej.

Pełniący dziś funkcję hotelową dwór został odremontowany z zachowaniem cech późnoklasycystycznych.

Ze Zbożennej Radomka płynie na wschód – do Skrzywna.

Skrzynno istniało już w XII w. Do niego w 1120 r. przeniesiona została ze Skrzyńska siedziba kasztelanii. Część osady należała do zakonu cystersów z Sulejowa. Po ufundowaniu kościoła przez Piotra Włostowica, reszta ziem stała się uposażeniem dla tutejszego proboszcza. W kościele przechowywane były prawdopodobnie relikwie św. Szczepana, których

posiadaczem, do czasu sprzedaży Bolesławowi III, był Włostowic.

Skrzynno – kościół pw. Św. Szczepana

Miasto rozwijało się intensywnie dzięki położeniu przy szlaku handlowym i uzyskanym od króla przywilejom. Miało prawo do pobierania opłaty za przekraczanie przez podróźnych mostu na Radomce, urządzania trzy, a później siedem razy w roku jarmarków. W 1533 r. po wielkim pożarze, zostało przez króla Zygmunta I Starego (1467–1548) zwolnione ze wszystkich podatków na 10 lat. W 1565 r. król Zygmunt II August wydał przywilej, na mocy którego od każdego przywiozonego na targ w Skrzynnie „wołu, krowy, cielęcia, skopa, barana” pobierana była opłata w wysokości jednej łopatki. Jedną trzecią z nich miasto musiało oddać królowi. Od czasów Władysława IV Wazy (1632–48) „królewska łopatka” oddawana była zakonnikom w Sulejowie.

W czasach reformacji tutejsza świątynia pełniła funkcję zboru ariańskiego. W latach 1626–38 powstał zachowany do dziś kościół (20°43'16.70"E 51°21'49.21"N). Wybudowana z kamienia i otynkowana budowla posiada trzy nawy, główną wysoką, boczne niższe (jest to tzw. układ bazylikowy). Najcenniejsze jest zachowane do dziś wyposażenie kościoła, w szczególności gotycka rzeźba Madonny, umieszczona w ołtarzu po północnej stronie prezbiterium. Ołtarz główny i ambona to przykłady sztuki barokowej.

W 1774 r. miasto, w wyniku zamiany gruntów przez opata Stanisława Potkańskiego, trafiło w ręce Karola Szydłowskiego. Pierwszą bitą drogę z kamienia zbudowali tu Austriacy w czasie I wojny światowej. Jedną trzecią mieszkańców stanowili wówczas Żydzi. Mieli bożnicę i kirkut. Należały do nich farbiarnia, młyn, sklepy i piekarnie. Okres holokaustu przeżyło tylko kilku z nich.

Po ciężkim czasie wojen i okupacji zmiany przyniosła budowa drogi z Radomia do Tomaszowa (1956-57) i oddanie do użytku linii kolejowej ze stacją w Skrzynnie.

W Skrzynnie urodzili się dwaj znani bracia biologowie. Antoni Ejsmond (1850 – ok. 1960) botanik, ukończył studia na Uniwersytecie Warszawskim, zbadał florę okolic rodzimego miasteczka i opisał ją w „Pamiętniku Fizyograficznym” (1885 r.) wydawanym pod redakcją Tytusa Chałubińskiego (lekarza i miłośnika Tatr). Wynikiem jego innych badań był np. pierwszy spis roślin Puszczy Białowieskiej.

Jego młodszy brat Józef (1862–1937) zajmował się embriologią i histologią. Szczególnie interesował go mechanizm podziału komórki. Jako pierwszy określił rolę mostków protoplazmatycznych w dzielących się blastomerach.

Ze Skrzynna Radomka płynie na zachód, równoległe do drogi nr 12 i linii kolejowej nr 22, po 5 km dopływa do Wieniawy.

Wieniawa to osada rodowa Wieniawitów, potem należała do Komorowskich, Podlodowskich, Wąsowiczów i Stadnickich. Została wydzielona z terenów osady Kłudno. Mikołaj, dziedzic Kłudna, wybudował tu drewniany kościół. Świątynia murowana powstała ok. 1510 r. To dzisiejsze prezbiterium i kaplica św. Stanisława. W 1703 r. dobudowana została do nich nawa główna (20°47'45.00"E 51°21'43.11"N). W renesansowej kaplicy św. Stanisława ukryta jest bezcenna perła sztuki, czyli ukończony w 1544 r. (co poświadcza data na fryzie), wykonany najprawdopodobniej przez mistrza ze szkoły Wita Stwosza, drewniany snycersko-malowany poliptyk, umieszczony przed wiekami w specjalnie dla niego zbudowanej kaplicy. Jeden z nielicznych, który zgodnie z wolą fundatora – ks. Stanisława Młodeckiego, wciąż stoi w pierwotnym miejscu przeznaczenia.

Wieniawa
– poliptyk z 1544 r.

To wybitne dzieło z wielką ekspresją przedstawia (wyrzeźbioną) legendę o męczeńskiej śmierci św. Stanisława ze Szczepanowa. Po zamknięciu ołtarza ukazuje się poliptyk malarski, składający się z ośmiu pól ze scenami prezentującymi Mękę Pańską. Na szczycie znajduje się figura Matki Bożej z Jezusem.

Poza poliptykiem w świątyni stoją gotycka chrzcielnica oraz barokowe ołtarze boczne i organy.

Wieniawa – izba regionalna

Ważnym okresem dla Wieniawy był przełom wieku XIX i XX. To dzięki rodzinie Łuniewskich, która weszła wówczas w posiadanie tutejszego majątku. Do zmian w prowadzonej gospodarce przyczynił się w szczególności Adam Łuniewski. Świetnie wykształcony w Instytucie Rolniczym w Puławach, rozpoczął modernizację majątku. Meliorował i drenował grunty, w Kłudnie założył stawy rybne, uprawiał chmiel, hodował konie rasy arabskiej i angielskiej, eksploatował pokłady torfu, założył plantację szlachetnej wikliny, zbudował obory, stajnie, chlewnie. Jego syn Stanisław po ukończeniu studiów rolniczych w Krakowie został administratorem gospodarstwa w Kłudnie. Ryby hodowane w stawach na Radomce trafiły do jego warszawskiego sklepu. Od 1924 r. w Wieniawie i Jabłonicy zarządzał drugi syn Adama – Ludomir. Jako jeden z pierwszych w okolicy uprawiał ziemię z wykorzystaniem traktora, a do transportu plonów stosował samochody.

W czasie wojny i okupacji wszystkie duże gospodarstwa rolne zostały przejęte przez Niemców. Okoliczni mieszkańcy zostali zmuszeni do pracy w nich, za którą otrzymywali niewielkie przydziały żywności. Partyzanci z działającego w Wieniawie oddziału Armii Krajowej, dowodzonego przez porucznika Adama Bieńkowskiego (sekretarza gminy), prowadzili działania dywersyjne. Po wojnie potomkowie Łuniewskich nie wrócili do majątku, który został rozparcelowany i zdewastowany. Pozostały po nim stawy rybne w Kłudnie, które dziś wraz z otaczającymi je podmokłymi łąkami są ostoją dla wielu gatunków ptaków. Wzdłuż ich zachodnich brzegów biegnie czarna trasa nordic walking. W Wieniawie rozpoczynają się także trasa zielona i czerwona.

Dziś Wieniawa to miejscowość gminna, z ośrodkiem zdrowia, prężnie działającą biblioteką i szkołą. Kulturowane są tu tradycje ludowe o czym świadczy organizowanie Przeglądu Kapel Ludowych im. Stanisława Stępniaika.

www.wieniawa.gmina.pl

Wieniawa – Przegląd Kapel Ludowych

Stanisław Stępniaak (ur. 1935) niewidomy artysta ludowy, grający na harmonii, akordeonie, organach, saksofonie. Zdobycwca licznych nagréd. Dzięki jego niezawodnej pamięci udało się odtworzyć i zapisać ok. 100 melodii mazurkowych charakterystycznych dla regionu opoczyńskiego. Znanym harmonistą był też Jan Wlazło (1930–1985) z pobliskiego Kłudna, który wraz ze swoją kapelą grał na imprezach lokalnych, oraz brał udział w przeglądach zespołów ludowych. Część z jego utworów została nagrana przez Polskie Radio.

Za Wieniawą Radomka zmienia kierunek na północno-wschodni. Zasila stawy rybne założone w XIX w. przez Łuniewskich i przyjmuje jeden ze swoich najważniejszych dopływów – Szabasówkę z Jabłonicą.

Jabłonica i Szabasówka, tak jak Radomka, mają swoje źródła w Lasach Przysusko-Szydłowieckich i tak jak wszystkie rzeki wypływające z Garbu Gielniowskiego w XIX w. wykorzystywane były do zasilania w energię zakładów przetwarzających rudy żelaza lub surówkę.

Szabasówka przepływa przez Chlewiska, w których do dziś można oglądać XIX-wieczny wielki piec hutniczy, przenocować w pałacu, który należał do właściciela tutejszych dóbr, czy popływać w zalewie.

Dopływem Szabasówki jest **Korzeniówka**, nad którą leży **Szydłowiec** – miasto o wyjątkowej historii i wyjątkowych walorach urbanistyczno-architektonicznych, „zbudowane na kamieniu” – czyli mającym tu liczne wychodnie piaskowcu. Założone przez Odrowążów, którzy z czasem swoją linię zaczęli nazywać Szydłowieckimi. Stoi tu późnogotycki kościół, gotycko-renesansowy zamek mieszczący Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych, późnorenesansowy ratusz. Wyjątkową wartość artystyczną mają z macewy wykonane z piaskowca stojące na jednym w największych zachowanych w kraju kirkutów.

Dopływem Szabasówki jest rzeka **Oronka** (23 km długości) mająca swe źródła w okolicach wsi Maliszów. Od źródeł kieruje się na północ do Kowali. W **Kowali** znajduje się barokowy kościół pw. św. Wojciecha oraz cmentarz z nagrobkami okolicznych włościan z XIX w. W parku zachowało się grodzisko z XIII w. Z Kowali Oronka płynie na zachód. Pod Helenowem przyjmuje dopływ, w pobliżu którego, na skraju lasu i wsi Komorniki k. **Rudy Wielkiej**, położony jest cmentarz wojenny z 1915 r. z jedyną na terenie kraju pochodzącą

z tego okresu pamiątkową rotundą. Oronka wpływa do **Orońska**, gdzie zasila stawy rybne założone w majątku wykupionym przez Franciszka Ksawerego Christianiego (projektanta drogi z Warszawy przez Radom do Krakowa). Pod koniec XIX w. właścicielem Orońska, wniesionego w posagu przez żonę – stał się Józef Brandt (1841–1915) malarz-batalista. Dziś w majątku mieści się **Centrum Rzeźby Polskiej** ze stałą ekspozycją wewnątrz dworskich z czasów Brandta, czasowymi wystawami dzieł współczesnych w galeriach i w plenerze oraz Ośrodkiem Pracy Twórczej Rzeźbiarzy.

Zanim Szabasówka połączy się Radomką przepływa przez **Mniszek**. Odcinek drogi między Mniszkiem a Jabłonicą jeszcze w poł. XX w. był trudny do przebycia. Było tu „podmokłe pustkowie porośnięte krzakami olchy”, na którym zimą na podróżujących napadały wilki. Dziś przez miejscowość prowadzi droga krajowa nr 12. Stoi przy niej pomnik poświęcony żołnierzom poległym w czasie II wojny światowej. Nad rzeką Szabasówką, przy wjeździe do wsi znajduje się figura z 1609 r., a kilkaset metrów dalej – zabytkowy kościół (20°52'08.30"E 51°22'01.41"N).

*Mniszek – kościół
pw. Św. Jana Chrzyciela*

Mniszek do poł. XV w. należał do benedyktynów, potem do cystersów z Wąchocka. Pierwszy drewniany kościół spłonął w 1630 r., wybudowany w kolejnym roku został rozebrany w 1861 r. W jego miejscu stanęła murowana kaplica ufundowana przez ówczesnego właściciela pobliskich Korycisk. Obecny kościół pw. św. Jana Chrzciciela wybudowano w latach 1862–65. Budowla posiada jedną wieżę i jednonawowe wnętrze.

Z Mniszka Szabasówka płynie na północ. Za stawami w Kłudnie łączy się z Jabłonicą. W pobliżu leśniczówki Konary wpada do Radomki. Przez lata to Szabasówka uznawana była za właściwy bieg Radomki, gdyż miała szersze koryto. Dolina rzeczna jest tu podmokła i wraz ze stawami stanowi bezpieczne siedlisko dla licznych gatunków ptaków. Z leśniczówki już tylko kilkaset metrów i Radomka wpada do drugiego co do wielkości zaporowego zbiornika wodnego w województwie mazowieckim – do „Domaniowskiego Morza”. Zbiornik położony na pofałdowanym, polodowcowym terenie, wśród pól, łąk, niewielkich borów sosnowych, urozmaicił i uatrakcyjnił krajobraz. Stał się też idealnym miejscem do wypoczynku.

Zbiornik Wodny Domaniów powstał dzięki wybudowaniu betonowej zapory (20°50'52.10"E 51°25'22.22"N). Tama ma 660 m długości, ponad 10 m wysokości i 8 m szerokości. Znajduje się przy niej niewielka elektrownia wodna. Napełnienie zbiornika nastąpiło w 2001 r. Jego długość przy maksymalnej ilości wody wynosi 6,5 km, a powierzchnia sięga 500 ha. Brzegi zachowały w większości naturalne ukształtowanie. W okolicach Brudnowa wybudowano wał ziemny umocniony płytami betonowymi, chroniący miejscowość przez ewentual-

Zbiornik Wodny Domaniów

nymi podtopieniami. Południowa część zbiornika to dogodne miejsce do obserwacji fauny. Licznie występują tu perkozy dwuczube, łyski, krzyżówki, cyraneczki, kszyki, rybitwy białowąse i śmieszki, bączki, biegusy. Dla wędkarzy, regularnie zarybianego zbiornika, dostępne jest 10 łowisk.

W północno-zachodniej części zbiornika Domaniów, koło wsi **Wólka Domaniewska**, przy piaszczystej plaży (20°50'23.80"E 51°25'13.22"N) znajdują się parkingi, punkty gastronomiczne i wypożyczalnia sprzętu wodnego.

To idealne miejsce na „Powitanie lata”, czyli festyn organizowany nad brzegiem zalewu w pierwszą niedzielę lipca.

Z **Brudnowa** położonego na zachodnim brzegu zbiornika można dojechać do wsi **Plec**, w której 16 i 17.01.1945 r. rozegrała się jedna z bitew ofensywy Armii Czerwonej na Niemców.

Po przeciwnej stronie, na wysokim brzegu stoi duży, współczesny pałac, pełniący funkcję hotelu. Wybudowany został we wsi **Konary**, która należała w przeszłości do rodziny Firlejów, Konarskich, Kochanowskich i Wąsowiczów. W XIX w. we wsi osiadł dr Adam Bogumił Helbich (1796-1881). W całym majątku wprowadził nowoczesne zasady gospodarowania. W 1870 r. wybudował dwór wg projektu arch. H. Marconiego. W dolinie Radomki założył stawy rybne (dziś zalane przez Zbiornik Domaniów), wybudował kanał doprowadzający wodę z rzeki do gospodarstwa, uruchomił młyn wodny. Hodował pszczoły. Miał też plantację chmielu. Dzieciom pracujących u niego chłopów zapewniał podstawową edukację. W majątku przez wiele lat był Kazimierz Asnyk, którego syn Adam, został wybitnym poetą.

Konary – Pałac

Za zaporą koryto rzeki Radomki osiąga szerokość umożliwiającą spływ kajakiem. Nie jest to wcale łatwa wyprawa, bo w nurcie znajduje się wiele łach, wypłyceń, powalonych konarów drzew, a także sztucznych spiętrzeń, przez które kajaki należy przenieść, ale wszelkie trudy wynagrodzi naturalny krajobraz.

Radomka płynie wśród pól i łąk. We wsi **Słowików** przyjmuje lewy dopływ – Wiązownicę. **Wiązownica** liczy 32 km długości i prawie na całej swojej długości płynie co najmniej dwoma ramionami. Źródła północnej odnogi znajdują się w okolicach **Potworowa**. To miejscowość gminna położona przy drodze krajowej nr 48, z zachowanymi przy rynku kuźnią, stacją i czworakiem z XIX w.

W dolnym biegu Wiązownica przepływa przez Wrzos, w którym odnaleźć można najstarszy zabytek architektury na tym terenie.

Rzeka Wiązownica

Wrzos istniał już w średniowieczu. W 1372 r. w czasie wizyty arcybiskup gnieźnieński założył tu parafię. W 1420 r., w miejscu drewnianego, wybudowano z cegły kościół w stylu gotyckim. W XVI w. świątynia pełniła funkcję zboru arikańskiego. Na początku XX w. kościół (20°49'56.10"E 51°27'37.32"N) rozbudowano zachowując najstarszą część. Został otoczony ogrodzeniem zaprojektowanym przez ks. Władysława Paciaka, artystę-malarza urodzonego we wsi Potkanna k. Przytyka, prekursora sakralnej sztuki nowoczesnej.

Za Słowikowem Radomka utworzyła głęboki wąwóz. W tym miejscu dopływa do niej Dobrzyca. Rzeka **Dobrzyca** ma swoje źródła pod Wolanowem, a jej dolina chroniona jest jako zespół krajobrazowy.

Wolanów to miejscowość gminna, ze sklepami, ośrodkiem zdrowia, bazą hotelowo-gastronomiczną. Jeszcze w XIX w. nosiła nazwę Wola Świętej Doroty. W XV w. była tu osada Wola Kowalska. Należała do rodziny Pakoszków. Z tego okresu pochodzą wzmianki o pierwszym kościele. W 1749 r. wybudowano kościół drewniany, który w 1996 r. przekazano do Muzeum Wsi Radomskiej. (Warto się tam udać, gdyż Wolanów od skansenu dzieli zaledwie 6,5 km, a poza wspomnianą świątynią, można obejrzeć typowe dla ziemi radomskiej zagrody, dworki, zabytковые wiatraki, młyn wodny itp.)

W 1773 r. Ignacy Jankowski założył tu miasto na prawie magdeburskim. Stąd w Wolanowie prostokątny rynek. Najwyższą budowlą jest kościół pw. św. Doroty (20°58'45.70"E 51°22'52.72"N). Powstał w 2. poł. XX w.

W tutejszej szkole działa zespół ludowy „Wolanianki”, który bierze udział w licznych festiwalach.

Na zachód od Wolanowa, w położonym przy drodze nr 12 **Strzałkowie**, ukryty za wiekowymi drzewami, stoi dworek z 2. poł. XIX w. Prowadzi do niego pomnikowa aleja grabowa.

Wrzos – kościół pw. św. Wawrzyńca

www.wolanow.pl

Wolanów – kościół pw. św. Doroty

Nad rzeką Dobrzycą leży także wieś **Bieniędzice**. Działa tu Koło Gospodyń Wiejskich, a przy nim Zespół Śpiewaczy z Bieniędzic, który występuje na przeglądach i festiwalach z akompaniamentem akordeonu, skrzypiec i bębna.

Na wschodnim brzegu Dobrzycy położone są **Chruślice**, w których znajduje się cmentarz ofiar II wojny światowej. W latach 1942-43 funkcjonował tu obóz pracy przymusowej dla Żydów.

Dalej na północ, kilkaset metrów od Dobrzycy, wśród zabudowań **Oblasu** można odnaleźć popadający w ruinę dwór z XIX w. Na skraju wsi, w lesie stoi pomnik nagrobny powstańca z 1864 r. – Andrzeja Nowakoskiego.

Po przyjęciu Dobrzycy Radomka wpływa do Przytyka. Większa część miasta znajduje się na lewym, wysokim brzegu wyznaczającym północną krawędź szerokiej pradoliny powstałej po ostatnim okresie zlodowacenia.

Przytyk został założony w 1333 r. przez Piotra z Podlodo-wa i stał się siedzibą rodu Podlodowskich. W 1488 r. król Kazimierz Jagiellończyk wyraził zgodę na lokację miasta. Przyznał mu możliwość organizowania dwóch jarmarków w ciągu roku i targu w każdy poniedziałek.

Przytyk – kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego

Według legendy rozwój miasta związany był z położeniem przy skrzyżowaniu dwóch najważniejszych szlaków handlowych kontynentu. Jeden z nich łączył południe z północą, a na terenie Polski Kraków z Warszawą, drugi biegnący ze wschodu na zachód, łączył Lublin z Poznaniem. Z tego powodu miasto zwane było pępkiem Europy. Przypomina o tym wybudowana w rynku studnia (20°54'25.40"E 51°27'55.40"N).

Na północ od rynku, na wzniesieniu stoi kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (20°54'14.00"E 51°28'08.00"N). Pierwsza, drewniana świątynia powstała w 1511 r. W XVI w. pełniła funkcję zboru protestanckiego. Po kilku latach Podludowscy ponownie urządzili w niej kościół katolicki. W 1570 r. (źródła podają też daty 1574 i 1576) odbył się tu ślub Doroty Podludowskiej, córki ówczesnego właściciela miasta, z Janem Kochanowskim, największym polskim poetą renesansowym. Współczesny kościół został zbudowany w 1936 r. wg projektu arch. S. Szyllera.

Aż do roku 1869, kiedy Przytyk utracił prawa miejskie, był własnością rodziny Kochanowskich. Do upadku miasta przyczynił się pożar z 1795 r., utrata niepodległości kraju, pomoc mieszkańców dla powstańców (w 1831 r. toczyła się tu bitwa między oddziałami polskimi a wojskami Wittenberga) oraz wybudowanie w 1834 r. nowej drogi łączącej Warszawę z Krakowem, omijającej Przytyk.

W tym czasie już ponad 80% mieszkańców miejscowości stanowili Żydzi. Dnia 9 marca 1936 r. doszło do ulicznych starć między Polakami a Żydami, nazwanych „pogromem Żydów”. Po wejściu na ten teren hitlerowców, Żydzi zostali przeniesieni do gett w Przysusze i Szydłowcu, Polaków wysiedlono, tworząc między Przytykiem a Wieniawą poligon wojskowy.

Jedyną pamiątką po tutejszych Żydach są nieliczne macewy, zachowane na niszczącym kirkucie. Dziś Przytyk to centrum polskiego zagłębia paprykowego. Pierwsi gospodarze zaczęli ją uprawiać ponad 30 lat temu. Obecnie każdego roku

Przytyk – Ogólnopolskie Targi Papryki

rozkładanych jest tysiące namiotów foliowych, pod którymi rośnie kilkadziesiąt odmian tego warzywa. Od 1999 r. organizowane są tu Ogólnopolskie Targi Papryki.

www.przytyk.pl

Za Przytykiem, na wzniesieniu ponad stawami rybnymi na Radomce, stoi dworek z XIX w. To **Zameczek**. Wzniesiono go wg projektu arch. F.M. Lanciego. Dziś odrestaurowany obiekt pełni funkcje hotelowe.

Za Przytykiem Radomka płynie szeroką, żyzną doliną. To teren, na którym od najdawniejszych czasów rozwijało się osadnictwo. Szczególne nasilenie tych procesów miało miejsce pod koniec pierwszego tysiąclecia p.n.e. Badania nad nimi trwają od ponad 100 lat, a miejscowi rolnicy w czasie prac polowych znajdują fragmenty naczyń i metalowe przedmioty.

W pobliżu zabytkowego młyna w **Gulinie** odkryto groby z epoki żelaza z okresu kultury pomorskiej z tzw. „radomskiego skupiska kultury pomorskiej”. To największa „przebadana nekropolia kultury pomorskiej na południe od Mazowsza”. Nekropolia powstała w V w. p.n.e. i była użytkowana przez ok. 200 lat. Składa się z grobów kloszowych, czyli popielnic z przepalonymi kośćmi, przykrytych misami, na które dodatkowo nałożone są duże naczynia – tzw. klosze. Zachowana ceramika posiada karbowane krawędzie, odciski stempelkowe i ryte linie. Udało się także odnaleźć broń oraz ozdoby z brązu i żelaza.

W II w. p.n.e. zaczęły się w tym rejonie pojawiać plemiona zaliczane do kultury przeworskiej, które pozostały tu przez kilka stuleci. Ich nekropolie zostały w większości zniszczone, ale udało się odnaleźć narzędzia (noże, igły) oraz ozdoby pochodzące m.in. z odległych prowincji rzymskich.

Jankowice – kościół pw. św. Mikołaja

Fragmenty odnalezione na tym terenie można obejrzeć w Muzeum Okręgowym w Radomiu.

Za młynem i stawami w Gulinie, na lewym brzegu rzeki wznosi się kościół pw. św. Mikołaja w **Jankowicach** (21°00'31.80"E 51°29'40.80"N). Jego budowę finansowali Jan Saryusz Skórkowski i ks. Józef Żyglicki. Rozpoczęto ją w 1782 r. a zakończono w 1858 r.

Na otoczony ogrodzeniem plac kościelny prowadzi nietypowa brama, zbudowana z czerwonej cegły w formie czworobocznej wieży, pełni nie tylko funkcję wejścia, ale i dzwonnicy. Umieszczono w niej trzy dzwony z lat 60. XX w.

Jankowice – kościół pw. św. Mikołaja

We wnętrzu świątyni w ołtarzu głównym centralne miejsce zajmuje wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej. Po bokach stoją rzeźby – św. Biskupa Stanisława i św. Mikołaja. Na chórze, za rzeźbioną balustradą znajdują się 5-głosowe organy z 1856 r. Ozdobą sufi tu są dwa plafony.

Po przeciwnej stronie doliny rzecznej położony jest Gustawów, a za nim **Dąbrówka Podłęzna**, w której powstało Muzeum Pożarnictwa.

Niespełna kilometr za Jankowicami do Radomki wpływa strumień **Bosak**, nad którą leży Zakrzew.

Zakrzew w XV w. należał do Zakrzewskich. Kolejnymi właścicielami byli Tynieccy, a na przełomie XV i XVI w. – Podlodowscy. W 2. poł. XVI w. Jan Podlodowski przyjąwszy kalwinizm urządził w kościele zbór protestancki. W 1612 r. Jerzy Podlodowski ufundował nową świątynię katolicką. W 1658 r. majątek trafił w ręce rodziny Kochanowskich, 200 lat później należał do Suskich, potem Grodzińskich, od 1893 r. do lat 30 XX w. – do Herniczków. Po rozparcelowaniu część majątku z dworem nabyła rodzina Łuszczów.

Najcenniejszym zabytkiem Zakrzewa jest wybudowany w latach 1770–1776 r. późnobarokowy kościół pw. Jana Chrzciciela (20°59'54.30"E 51°26'33.82"N). Powstał z inicjatywy Stefana Ksawerego i Ludwiki z Kruszeńskich Korwin Kochanowskich. We wnętrzu znajduje się bogate wyposażenie z czasów budowy.

W tutejszej szkole podstawowej działa Szkolne Muzeum Regionalne. Zbiory zgromadzone w dwóch specjalnie przygotowanych salach to głównie oryginalne sprzęty codziennego użytku z początku XX w. przyniesione przez uczniów gimnazjum i szkoły podstawowej. Zainteresowani folklorem mogą rozwijać swoje umiejętności w zespole ludowym „Zakrzewianki”.

Na północ od Zakrzewa, nad bezimiennym dopływem strumienia Bosak, znajduje się wieś **Taczów**. Najstarsze wzmianki o niej pochodzą z 1374 r. Należała do Powatów, Dzików, Kochanowskich, Dobrutów, Białobrzeskich, Kurdwanowskich, Zdziechowskich. To tutaj znajdował się gródek obronny średniowiecznego rycerza – Powaty z Taczowa herbu Ogończyk.

Powata z Taczowa w książce Henryka Sienkiewicza pt. „Krzyżacy” jako „szlachcic znakomitego rodu i pan możny”, który (...) „był zarazem jednym z najstawniejszych rycerzy w Królestwie” uratował postać krzyżackiego przed napaścią Zbyszka z Bogdańca. Powata z Taczowa nie był jedynie postacią fikcyjną. Zachowane dokumenty potwierdzają, że

brał udział w: bitwie pod Grunwaldem, bitwie pod Koronowem i negocjacjach pokojowych z zakonem krzyżackim w 1411 r. W 1435 r. odbywał misję dyplomatyczną w Czechach. Pełnił urząd podkomorzego sandomierskiego. Zmarł po roku 1453, kiedy odnotowana jest ostatnia wzmianka o jego pobycie na sejmie w Piotrkowie.

Dziś w Taczowie można oglądać grodzisko (21°01'55.08"E 51°27'12.33"N) i reprodukcję obrazu „Bitwa pod Grunwaldem” autorstwa T. Popiela i Z. Rozwadowskiego oraz zespół rzeźb pt.: „Spotkanie u Powały” przedstawiający króla Władysława Jagiełłę, podkanclerza Mikołaja Trąbę, starostę radomskiego Dobrogosta Czarnego z Odrzywołu i rycerzy Powałę z Taczowa oraz Mszczuja ze Skrzynna. To zaczątek przyszłego Muzeum Etośu Rycerskiego.

Taczów – diorama obrazu Bitwa pod Grunwaldem

Taczów – turniej rycerski

Radomka płynie dalej na wschód, silnie meandrując. Zasiła duży kompleks stawów hodowlanych. Na ich południowym skraju rozciąga się miejscowość Piastów.

Piastów istniał już w XIV w. W XV w. znalazł się w rękach Barbary ze Ślizów Kochanowskiej (babki poety Jana). Po licznych zmianach własnościowych, pod koniec XIX w., jako część folwarku Wsola trafił do Wincentego i Anny Grobickich. W 1881 r. właściciele zdecydowali o wydzieleniu Piastowa jako samodzielnego majątku, który w 1893 r., po śmierci Wincentego, otrzymał jego syn Piotr. Utworzono tu stawy rybne, wybudowano młyn i olejarnię. Produkcja gospodarstwa w znacznej mierze przeznaczona była na rynek gubernialnego Radomia. Obecnie przy stawach znajdują się dwa komercyjne łowiska.

Upaństwowiony po wojnie dworek stoi do dziś wśród okazałych drzew dawnego parku.

W 1937 r. okolice Piastowa zostały wytypowane jako lokalizacja dla zapasowego lotniska dla szkoły lotniczej działającej w Sadkowie (Radom). Z trawiastego lotniska korzysta Aeroklub Radomski (21°06'47.75"E 51°29'05.93"N), który organizuje zawody szybowcowe o randze mistrzostw świata i Europy.

Piastów – lotnisko

Przy drodze prowadzącej z Piastowa do Wsoli zlokalizowana jest strzelnica myśliwska Polskiego Związku Łowieckiego.

Dwa kilometry na wschód od Piastowa, przy drodze krajowej nr 7 (Chyżne – Kraków – Warszawa – Gdańsk) położona jest Wsola.

Wsola powstała w XIV w. Jej dziedzicami byli Ślizowie, Ożarówscy, Zielińscy, Karwicy, Siemieńscy, Witowscy oraz Sołtykowie. Prawdopodobnie w roku 1480 Jan Kochanowski (dziad poety) w tutejszym kościele poślubił pochodzącą z dość zamożnego rodu Barbarę ze Ślizów (to ona wniosła w posagu m.in. Czarnolas). Jeszcze w XVI w. okoliczne dobra należały do Kochanowskich.

W 1914 r. ukończono budowę pałacyku dla Jakuba Grobickiego wg projektu arch. A. Furuhjelma (m.in. budowniczego kanalizacji w Radomiu i architekta miejskiego Łodzi). W 1920 r. majątek kupiła Maria Magdalena Pruszkówna. Kiedy w 1924 r. jej bratanica Aleksandra poślubiła Jerzego Gombrowicza, dostała w prezencie w użytkowanie Wsolę, w której zamieszkała z mężem. Często gościli u siebie przyjaciół i rodzinę. Bywał tu wielokrotnie w miesiącach letnich młodszy barata Jerzego – Witold. We Wsoli Witold poznał swoją młodzieńczą miłość – Krystynę Janowską z pobliskich Bartodziej oraz tworzył „Ferdydyrkę”.

Witold Gombrowicz (1904–1969) – prozaik, dramaturg, eszysta. Studiował w Warszawie i w Paryżu. Po powrocie do kraju rozpoczął aplikację sędziowską. Pierwsze publikacje to wydany w 1933 r. „Pamiętnik z okresu dojrzewania”, „Ferdydyrka”, dramat „Iwona księżniczka Burgunda”. W 1939 r. wyemigrował do Ameryki Południowej. Po otrzymaniu wieści o wojnie zdecydował o pozostaniu w Argentynie.

Przetłumaczył na język hiszpański część swoich prac, ale nie zyskały rozgłosu. W 1950 r. nawiązał kontakt z Jerzym Giedroyciem, dzięki czemu zaczął publikować w paryskiej „Kulturze”. Lata 60. XX w. przyniosły autorowi światową sławę. Tłumaczono jego powieści (na ok. 30 języków), wystawiono dramaty. W 1963 r. po otrzymaniu stypendium Fundacji Forda pracował w Berlinie. W 1964 r. przeniósł się do Vence k. Nicei, gdzie mieszkał do końca życia. W 1968 r. ożenił się Ritą Labrosse, Kanadyjką poznaną w 1964 r.

W okresie PRL publikacja prozy Gombrowicza była w Polsce zakazana. Szczególne szykany zastosowano w okresie największej popularności pisarza za granicą, gdy wrócił do Europy. Pierwsze utwory udało się opublikować dopiero w 1986 r. i to ze zmianami wprowadzonymi przez cenzorów.

Wsola – Muzeum Literatury im. Witolda Gombrowicza

Wsola – Muzeum Literatury im. Witolda Gombrowicza

W latach 30. XX w. majątek zaczął podupadać. Po wojnie w popadającym w ruinę pałacu umieszczono komisariat, potem Dom Pomocy Społecznej. Dziś po rewitalizacji parku i wykonaniu generalnego remontu budynku (21°07'36.57"E 51°29'07.37"N) ulokowano w nim oddział Muzeum Literatury w Warszawie poświęcony Witoldowi Gombrowiczowi. Odbывают się tu cyklicznie imprezy kulturalne pod nazwą „Apetyt na Gombrowicza” obejmujące koncerty, dyskusje, odczyty, spektakle teatralne i wystawy.

Przy drodze krajowej nr 7 stoi wybudowany w latach 1918-30 kościół pw. św. Bartłomieja (21°07'25.54"E 51°29'11.35"N). We wnętrzu znajdują się zabytkowe, barokowe i rokokowe elementy wyposażenia, pochodzące z poprzedniej świątyni. Zachowały się m.in. tabernakulum w kształcie kuli umieszczone w ołtarzu głównym i ołtarze boczne.

Na północ od Wsoli, przy drodze nr 7, nad lewym dopływem Radomki – **Tymianką**, leży Jedlińsk.

Na głównym placu **Jedlińska** stoi nietypowy pomnik – rak w kapeluszu. Rak to symbol miejscowości, ale nie wywodzi się od herbu założycieli miasta jak to zwykle bywa. Rak znalazł się w kartuszu, ponieważ w XIX w. był najważniejszym produktem spożywczym, który trafił stąd na stoły w stolicy. Jego wyjątkowy smak sprawił, że „rak jedliński” był najchętniej kupowaną odmianą tego skorupiaka.

Miasto założył w 1530 r., dzięki pozwoleniu wydanemu przez króla Zygmunta I, Mikołaj Jedliński herbu Nabram. Wytyczył je na gruntach zwanych „Jedlińsko”, należących do wsi „Jedlonka i Lisówek Wielki”. Była to osada targowa.

Jednym z praw jakie w ramach przywileju otrzymało miasto – było „prawo miecza”. Umożliwiała ono miejscowym władzom rozstrzyganie spraw sądowych zagrożonych karą śmierci i wykonywanie wyroków poprzez ścięcie przez kata. Pamiątką po tym przywileju jest wywodzący się z XVI w. obzęd „ścięcia śmierci”. Wydarzenie rozgrywa się w ostatni wtorek karnawału – kusy wtorek. Utrwalili go tutejsi żacy, odgrywając sceny podobne do powszechnego w Polsce „igrzyska żakowskiego: ścięcia Mięso-pusta”, kukły symbolizującej zimę i „martwość”. Odbывające się w Jedlińsku widowisko historyczno-obyczajowe to jedyne tego typu wydarzenie w kraju.

Jedlińsk – pomnik raka

Pierwszy szczegółowy opis obrzędu sporządził w poł. XIX w. ks. Jan Kloczkowski. Przedstawienie do dziś odbywa się wg tego samego scenariusza:

Znaleziona na łąkach pod Jedlińskiem pijana śmierć jest prowadzona w powrozach na rynek. Czekają na nią już mieszkańcy oraz burmistrz i rada miasta. Odbywa się sąd. Burmistrz decyduje, zgodnie z zapisanym w prawie miejskim artykułem: „kto się zabójstwa dopuści (...). Jemu prawo nie przepuści (...) musi zginąć od miecza, by głową za głowę zapłacić”, że śmierć musi zginąć. Wyrok wykonuje kat, który przed egzekucją przemawia do zgromadzonych, ostrzegając przed karami grozącymi za nieprzestrzeganie prawa.

Potem wkłada zwłoki śmierci na wóz. Ksiądz i burmistrza sporządzają akt zgonu. Uradowany tłum towarzyszy im w drodze do karczmy i nikt nie słyszy aniota ostrzegającego, że mimo ściecia śmierci i tak każdy człowiek umrze.

Jedlińsk – inscenizacja „Ściecie Śmierci”

Jedlińsk – inscenizacja „Ścięcie Śmierci”

Pierwszy kościół katolicki w Jedlińsku wkrótce po wybudowaniu w 1560 r. został zamieniony na zbor. Przy zborze, który stał się centrum ważnego ośrodka ariańskiego, funkcjonowała, prezentującą wysoki poziom, szkoła. Jej nauczyciele pochodzili ze słynnej w świecie uczelni w Rakowie, głównego ośrodka organizacyjnego arian w Polsce.

W tym czasie do miasta przybyli Szkoci, po których pamiątką jest, ufundowany w 1619 r., dzwon. Do dziś wisi w wybudowanej w 1645 r. przykościelnej dzwonnicy.

W 1630 r. Stanisław Witowski, który został właścicielem okolicznych ziem, usunął arian z miasta. W budynkach szkoły protestanckiej utworzył szkołę wyższą, działającą pod patronatem Akademii Krakowskiej. Najazd szwedzki i panująca później epidemia cholery doprowadziły do upadku miasta.

W wyludnionym Jedlińsku, handlem i rzemiosłem zajęli się Żydzi, Polacy uprawiali okoliczne grunty.

W XVII w. powstał kościół pw. św. Wojciecha. Świątynia została odnowiona przez Aleksandra Józefa Załuskiego (wojewodę rawskiego), a w 1752 r. przebudowana prawdopodobnie wg projektu arch. J. Fontany za środki przekazane przez biskupa Andrzeja Stanisława Załuskiego (1695–1758). Na szczycie fasady kościoła do dziś znajduje się herb Junosza, którym sygnowali się Załuscy. Budowla ma charakter barokowy. Wnętrze jest jednonawowe, przy prezbiterium znajdują się dwie kaplice.

Jedlińsk – kościół pw. św. Piotra i Andrzeja

Do najcenniejszych elementów wyposażenia kościoła należą obrazy i freski stworzone przez Tadeusza Kuntzego (1727–1793), nadwornego malarza Andrzeja Załuskiego, jednego z najwybitniejszych malarzy polskich XVIII w. W barokowej scenerii kościoła (21°07'25.42"E 51°30'39.14"N) odbywają się koncerty Międzynarodowego Festiwalu Muzyki Organowej i Kameralnej.

11 czerwca 1809 r., w czasie trwania wojny polsko-austriackiej, doszło pod Jedlińskiem do bitwy między oddziałami Księstwa Warszawskiego a wojskiem austriackim pod dowództwem gen. Macieja Mondeta. Zachęcony dotychczasowymi zwycięstwami w potyczkach z Austriakami, bez odpowiedniego rozeznania zalecanego przez księcia Józefa Poniatowskiego, generał Józef Zajączek ruszył na wrogie oddziały stacjonujące w okolicach Jankowic. Nie znając ich rzeczywistego rozmieszczenia i liczebności, zmuszony został do szybkiego odwrotu pod silnym ostrzałem przeciwnika. W bitwie zginęło blisko 1000 żołnierzy. Ich zbiorowa mogiła znajduje się przy ul. Piaskowej, prowadzącej w stronę Woli Gutowskiej.

Nowym impulsem do rozwoju Jedlińska miało stać się wybudowanie w latach 1830–34 bitego traktu z Warszawy do Krakowa, prowadzącego przez miasto. Niestety w 1842 r. doszło do wielkiego pożaru, który zniszczył wszystkie zabudowania. W 1869 r. w wyniku wprowadzonej na terenie zaboru rosyjskiego reformy administracyjnej – Jedlińsk, jak wiele innych miast, utracił prawa miejskie.

W okresie międzywojennym był osadą targową. W czasie II wojny światowej działało tu AK. Przypomina o tym głąz z tablicą pamiątkową poświęconą żołnierzom AK, którzy zginęli w latach 1939–45.

www.jedlinsk.pl

Ważną postacią związaną z Jedlińskiem był biskup Piotr Gołębiowski (1902–1980).

Przed stawami rybnymi ciągnącymi się od Piastowa do Jedlińska Radomka rozgałęzia się i tworzy Radomkę oraz Radomkę Młyńską. Rzeki przepływają pod drogą krajową nr 7. Spotykają się na wysokości wsi Piaseczno, gdzie płynąca dotąd licznymi meandrami Radomka porusza się prosto uregulowanym korytem, a płynąca w sztucznym korycie Radomka Młyńska, tworzy naturalne zakola i niewielkie łachy piasku. Rzeki łączą się na wysokości wsi Lisów.

W **Piasecznie**, na miejscu starego cmentarza, stoi kapliczka św. Anny. Początkowo była tu budowla drewniana, do której na nabożeństwa przychodzili mieszkańcy pobliskiego

Lisowa, gdy ich kościół popadł w ruinę. Obecna murowana wystawiona została w latach 1857–97.

Wśród zabudowań **Lisowa**, przy drodze asfaltowej prowadzącej na północ stoi zabytkowy kościół pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny (21°09'56.18"E 51°30'56.12"N) wybudowany w 1881 r. Drogę do niego wskazują dwie rzeźby stojące przy skrzyżowaniu. Figura Matki Bożej pochodzi z 1894 r., a figura Jezusa z 1904 r.

Początkowo w Lisowie stał kościół drewniany. To do niego w poł. XVII w. przychodzili na msze katolicy z Jedlińska, gdy ich kościół parafialny został zamieniony na zbór protestancki. Zniszczoną budowlę rozebrano w 1847 r. W latach 1879–1881 wybudowana została nowa, murowana świątynia z fasadą zwieńczoną dwiema wieżami.

W Lisowie przy linii kolejowej Warszawa – Radom znajduje się stacja PKP Bartodzieje. Posiada 2 perony i szerokie torowisko z bocznicami. Stacje Bartodzieje, Wola Bierwiecka i Kruszyna zostały rozbudowane przez Niemców w czasie okupacji, w celu usprawnienia transportu dla obozu szkoleniowego „Kruszyna Lager”. Obóz założony został 15.09.1940 r. jako część Heeresgutsbezirk Truppenübungsplatz Mitte Radom. Aby go utworzyć wysiedlono mieszkańców 27 wsi. Stawiających opór w Goryniu i Mąkosach zamordowano, a zabudowania spalono.

Do dziś w lesie pomiędzy **Bożą Wolą**, **Czarnym Ługiem** a **Brodami** zachowały się liczne bunkry, w lesie koło wsi Godzisz – pozostałości niemieckiego obozu szkoleniowego, a na wschód od Woli Bierwieckiej – pozostałości strzelnicy. Większość bunkrów zlokalizowana jest na wzniesieniach nazywanych **Sowimi Górami** (21°14'14"E 51°33'42"N).

Po przeciwnej stronie linii kolejowej położone są **Bierwce**. W tutejszej szkole (21°10'11.71"E 51°33'51.55"N), powstałej w miejscu dworu dziedzica Bolesława Przyłęckiego, znajduje się Muzeum „Pod strzechą”. Prezentuje izbę wiejską wyposażoną w sprzęty używane dawniej w okolicznych miejscowościach.

Ze stacji PKP Bartodzieje, przez Lisów, można przejść czarnym szlakiem pieszym w dolinę Radomki, korzystając z mostu przekroczyć rzekę i przez niewielki kompleks leśny dotrzeć do Wsoli. To idealna trasa do obserwacji przyrody. Wśród podmokłych łąk gniazdują i żerują liczne gatunki ptaków.

Przeptywająca pod mostem Radomka kieruje się na wschód. Na wysokości wsi Lisów przed torami kolejowymi znajduje się ujście rzeki **Mlecznej**. Jest to prawobrzeżny dopływ liczący blisko 30 km. Mleczna ma źródła w pobliżu wsi

Garno (gm. Wolanów) skąd płynie na wschód. Zasila stawy hodowlane w Kosowie. Wpływa do Radomia. W Muzeum Wsi Radomskiej porusza młyn wodny, dalej przegrodzona sztuczną zaporą tworzy Zalew Borki. Kierując się na północ, przepływa przez zachodnią część miasta.

Radom to największe miasto regionu, stanowiące centrum administracyjno-gospodarcze, czternaste pod względem liczby ludności miasto w kraju.

Radom był miastem królewskim. W pobliżu osady założonej nad Mleczną w VIII w., w X w. wystawiono gród obronny, a w XIII w. założono miasto na prawie średzkim. Już w 1340 r. w powstało nowe miasto, którego prawodawstwo oparte było na prawie magdeburskim. Kazimierz Wielki otoczył je murem, wybudował zamek, ratusz i kościół farny pw. św. Jana Chrzciciela. W czasach Jagiellonów Radom był świadkiem wielu historycznych wydarzeń, królowie przyjmowali tu poselstwa zagraniczne, obradowały sejmy.

Potem znaczenie miasta zmalało, odzyskało je, gdy stało się stolicą departamentu w Księstwie Warszawskim (1809 r.). Powstały nowe gmachy dla administracji, zaczął rozwijać się przemysł, m.in. garbarski. Jako jedno z pierwszych wyposażone zostało w kanalizację i sieć oświetleniową ulic.

W okresie międzywojennym Radom stał się częścią Centralnego Okręgu Przemysłowego, z fabrykami broni, telefonów, rozwiniętym przemysłem chemicznych. W wyniku reformy administracyjnej w 1975 r. został stolicą województwa.

Pogarszające się warunki społeczno-gospodarcze, będące wynikiem gospodarki centralnej, doprowadziły w czerwcu 1976 r. do brutalnie stłumionego protestu robotników. Był to początek upadku radomskiego przemysłu, wycofania z miasta wszystkich planowanych inwestycji, a po zmianach ustroju gospodarczego – zamknięcia największych zakładów.

Dziś Radom odbudowuje, dzięki zapleczu naukowo-badawczemu, utraconą pozycję. Rozwijają się nowe przedsiębiorstwa, budowana jest nowoczesna infrastruktura miejska. Przyciągają zabytki: średniowieczne grodzisko, odrestaurowane kościoły św. Jana Chrzciciela, św. Wacława, kościół i klasztor zakonu bernardynów, rynek z ratuszem oraz najważniejsza ulica gubernialnego miasta (dziś deptak) – ul. Żeromskiego z doskonale zachowanymi XIX-wiecznymi kamienicami.

Za Radomiem Mleczna płynie na północ. W Lesiowie łączy się z ważnym prawobrzeżnym dopływem – **Pacynką**. Pacynka liczy 23 km długości. Nazwa pochodzi od nazwiska Pac, które należało zapewne do właściciela jednego z pierwszych młynów utworzonych na tej rzece (przywilej królewski na jego

wybudowanie pochodzi z 1433 r.) Za źródła Pacynki uznaje się początek dopływu z Grzmucina.

Grzmucin to jedna ze starszych osad w gminie Gózd. Pierwsze wzmianki o niej pochodzą z XII w., gdy wraz z pobliskimi Bogusławicami należała jako uposażenie do kustosa kolegiaty sandomierskiej. Na początku XV w. Grzmucin był własnością Jana i Piotra Koracz herbu Wąż. Istniały tu dwa lub trzy folwarki rycerskie. W XVI w. przez kilka lat część wsi należała do Piotra Kochanowskiego. W XVII w. całą wsią zarządzali Sulikowscy. Potem właścicielami byli Stanisław Gembarzewski, Michał Latański, Wiktoryn Gorzkowski. Pod koniec XIX w. działały tu dwa młyny. We wsi stoi współczesny, wybudowany w latach 1974–78, kościół pw. św. Maksymiliana Kolbe (21°17'01.22"E 51°21'00.78"N).

Do zabudowań Kolonii Grzmucin strumień płynie na północ, po czym skręca na wschód. Pod Kuczkami Kolonią łączy się z drugim dopływem, który również bywa uznawany za źródła Pacynki. Dopływ ten zwany Pacynką Kuczkowską ma źródła za osadą Kleciska. Płyne na zachód, a pod Kuczkami skręca na północ.

Wieś **Kuczki** istniała już w XV w. Należała do Kuczkowskich, Kochanowskich, Promińskich, Brudzickich i Chociszewskich. Początkowo podlegała parafii w Skaryszewie. Potem powstała tu kaplica filialna, a na początku XX w. samodzielna parafia z kościołem. Nazwa wsi stała się nazwą gminy, budynek urzędu znajdował się w Gozdzie.

W Kuczkach stoi wybudowany w latach 1930–35 kościół pw. św. Józefa Oblubieńca NMP (21°20'47.67"E

Kuczki – kościół pw. św. Józefa Oblubieńca

51°22'22,85"N). Neobarokowa świątynia powstała na planie krzyża łacińskiego. Wnętrze ozdabiają witraże wykonane wg projektu J. Kasaraba. Ołtarz główny powstał w 1943 r. W ramionach transeptu znajdują się ołtarze boczne. 15-głosowe organy umieszczone na chórze pochodzą z 1935 r.

Po przeciwnej stronie drogi znajduje się pochodząca z tego samego okresu, równie okazała – plebania.

Przy skrzyżowaniu drogi do Niemianowic z drogą krajową nr 12 – stacja benzynowa, dalej karczma. Za Kuczkami Pacynka płynie na północ. Pomiędzy Niemianowicami i Klwatką Królewską przecina drogę krajową nr 12 łączącą Radom ze Zwoleniem.

Niemianowice powstały w czasie kolonizacji Puszczy Radomskiej (dziś Puszczy Kozienickiej) po najazdach tatarskich z XIII w. W XV w. należały do Andrzeja Ciołka. W XVIII w. wchodziły w skład majątku ziemskiego zwanego kluczem kuczowsko-niemianowickim.

Na wysokości miejscowości Gzowice Pacynka przyjmuje lewobrzeżny dopływ spod Małęczyna.

Małęczyn był wsią królewską. Wchodził w skład parafii w Radomiu. Część wsi należała do kasztelana radomskiego, reszta podzielona była między tutejszych włódyków, zubożałych potomków wczesnośredniowiecznych rycerzy podległych radomskiemu kasztelanowi. Nie mieli kmieci i zagrodników jak w innych tego typu wsiach. W 1883 r. z majątku wydzielono Małęczyn Nowy. W Małęczynie Nowym znajduje się kościół pw. św. Andrzeja Boboli z 1952 r. (21°15'40,95"E 51°23'11.69"N) oraz szkoła podstawowa (plac zabaw, boiska).

Małęczyn Stary – pomnik pilotów białoruskich

Przy drodze w Małęczynie Starym stoi pomnik poświęcony pamięci białoruskich pilotów, którzy zginęli w katastrofie SU-27 w czasie Air Show w 2009 r. (21°15'09.98"E 51°22'25.49"N)

Dalej dopływ spod Małęczyna przepływa pod drogą krajową nr 12 i dociera do wsi Klwatka Królewska.

Zabudowania **Klwatki Królewskiej** (w gminie Gózd) położone są wzdłuż drogi krajowej nr 12. Nazwa miejscowości wg prof. J. Miodka wywodzić może się do staropolskiego klwać, czyli kłuć, kęsać, wyszarpywać. Oznaczałaby wtedy teren wydarty otaczającej go puszczy. Drugi człon świadczy o tym, że była własnością królewską, w przeciwieństwie do dwóch istniejących na północ od Radomia wsi o nazwie Klwatka należących w XIX w. m.in. do Firleja i Powały (dziś Klwatka Szlachecka). W XVIII w. stał tu dwór, nieczynny młyn, browar i karczma. W 1867 r. w ramach regulacji gruntów wieś podzielono na trzy części. Klwatka Królewska A i B posiadały dwory i folwarki, Klwatka Wieś liczyła 42 gospodarstwa. W 1916 r. we wsi założono szkołę. W 1952 r. wybudowano ze składek mieszkańców nowy budynek, który służył uczniom bez większych zmian do 1995 r., kiedy został wyremontowany i rozbudowany. W szkole działa izba regionalna prezentująca przedmioty codziennego użytku z XX w. pochodzące z okolicznych gospodarstw, dokumentujące dawny styl życia.

Przy drodze krajowej przy zjeździe na Grzmucin znajduje się stacja benzynowa. Po połączeniu się dopływu spod Małęczyna z Pacynką rzeki płyną na północ, mijają Gzowice.

Na zakręcie drogi wojewódzkiej nr 699 (Gzowice – Piotrowice) stoi jedna z najstarszych kapliczek (21°19'06.32"E 51°24'20.47"N) w regionie. Ufundował ją w 1648 r. Tomasz Zawisza-Krocowski, sędzia grodzki radomski. Do roku 1834 znajdowała się na terenie Piotrowic. Budowla wykonana jest z cegły. Na sześciobocznym filarze umieszczona jest czworoboczna kapliczka przedstawiająca ukrzyżowanie Chrystusa, herb Prus i herb Nałęcz oraz tekst w języku łacińskim. Przykryta jest nietypowym, czterospadowym daszkiem imitujący dachówkę-karpiówkę, na którego szczycie umieszczono metalowy krzyż.

Kilometr dalej Pacynka przepływa koło osady Stara Wieś należącej do Myśliszewic. Zachował się tu ceglany budynek młyna (21°18'28.41"E 51°24'38.14N). Obok niego drewniany most i kamienny przepust. Rzeka płynie dalej na północ. W okolicach Piotrowic w jej dolinie utworzono kilka niewielkich stawów. Dalej most pod linią kolejową Radom – Dęblin.

Linia kolejowa między Radomiem a Dęblinem to część wybudowanej w czasach Królestwa Polskiego Kolei Iwanogorodzko-Dąbrowskiej. Jej odcinek między Dęblinem (d. Iwanogorodem) a Kielcami oddano do użytku w 1883 r.

Powstanie połączenia kolejowego o długości 460 km przyczyniło się do rozwoju gospodarczego miejscowości położonych w pobliżu stacji i zmieniło charakter transportu w tej części kraju. Linia zapewniła dostawy surowców energetycznych i hutniczych z Zagłębia Dąbrowskiego do Zagłębia Staropolskiego. Umożliwiła łatwy i relatywnie tani dostęp do wielu miejscowości, dzięki czemu przyczyniła się m.in. do powstania lub rozbudowy miejscowości lotniskowych. Tak powstały części lotniskowe m.in. w Jedlni i Garbatce.

Na wschód od Pacynki rozciągają się zabudowania Jedlnia-Letniska.

Jedlnia-Letnisko została wydzielona z gruntów należących do wsi Piotrowice. Wykupili je wraz ze znajomymi, dwaj lekarze z Radomia – dr Ludwik Żerański i dr Zygmunt Płużański. Uznali bowiem, że „teren między stacją kolejową „Jedlnia”, a źródłem za Gzówką nadaje się na założenie letniska”.

Na przełomie XIX i XX w., przy obecnej ul. Nadrzecznej, zaczęły powstawać drewniane wille letniskowe. Ich projekty architektoniczne były wzorowane na stylu nadświdrzańskim stworzonym przez Michała Andriollego (1836–1893), przez Ignacego Gałczyńskiego zwanym żartobliwie „świdermajer”. Główna bryła budynku uformowana była wg wzorców architektury szwajcarskiej, wzbogacały ją ganki, przedsionki i werandy z ażurowymi zdobieniami, a szczyty dachów miały spiczaste zwieńczenia.

W 1917 r. miejscowość otrzymała nazwę Jedlnia-Letnisko. Do 1954 r. należała do gminy Gzowice.

W 1905/06 r. powstała murowana kaplica (21°19'39.25"E 51°26'03.02"N) w stylu neogotyckim wg projektu arch. A. Załuskiego, a w 1921 r. erygowano parafię. W 1927 r. dobudowano część drewnianą w stylu zakopiańskim, zaprojektowaną przez arch. J. Jakubowskiego.

Zabudowania wsi przetrwały bez większych zniszczeń czasy II wojny światowej. Za to w okolicznych lasach miały miejsce liczne egzekucje. Zbiorowe mogiły z tamtego okresu odnaleźć można w rezerwacie „Jedlnia”.

Przy dworcu kolejowym, przy którym w czasie wojny Niemcy wybudowali rampę rozładunkową oraz skąd popro-

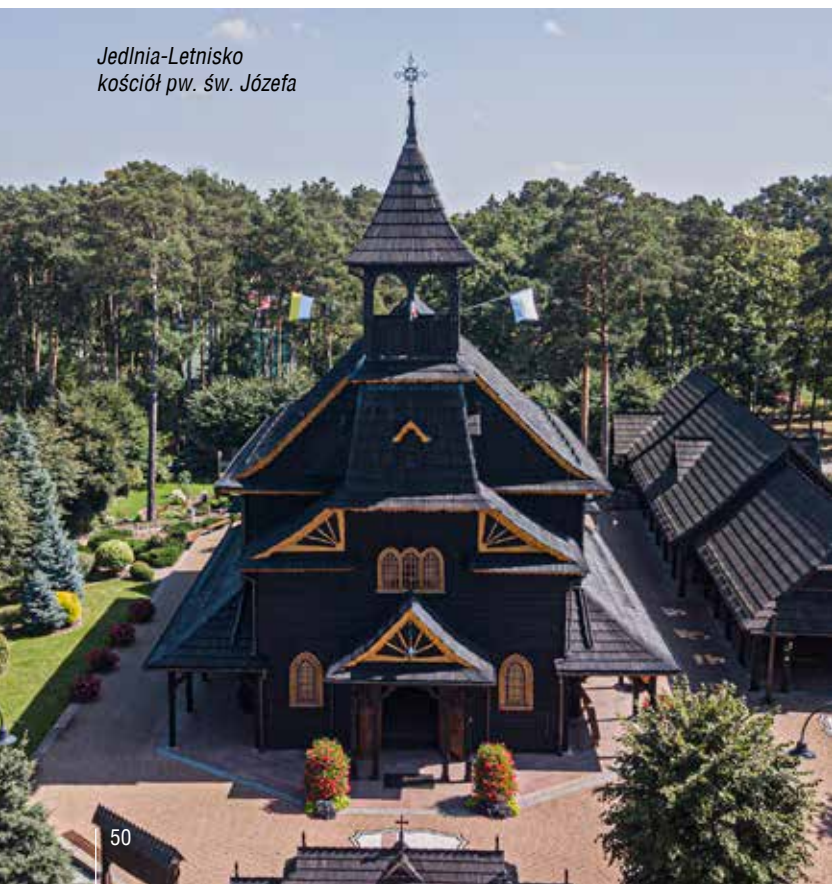
wadzili linie wąskotorowe do obozów w Dąbrowie Kozłowskiej i w Siczkach, stoi pomnik poświęcony mieszkańcom gminy zamordowanym w czasie II wojny światowej (21°19'38.77"E 51°25'49.51").

Jedlnia-Letnisko jest siedzibą gminy. Znajdują się tu szkoła, ośrodek zdrowia, punkty handlowe i gastronomiczno-noclegowe.

Jedlnia posiada dwóch honorowych obywateli biskupa Stefana Siczka (1937–2012) i twórcę audycji radiowych i programów telewizyjnych oraz pomysłodawcę Dnia Polskiej Niezapominajki – Andrzeja Zalewskiego (1924–2011).

Ze stacji PKP Jedlnia-Letnisko można czarnym szlakiem rowerowym dotrzeć do Radomia (Sadków) w okolicy lotniska, niebieskim do Rajca Szlacheckiego, żółtym – przez Jastrzębie do Lesiowa, a w przeciwnym kierunku do Policznej i Czarnolasu. Szlaki rowerowe mają miejscami nieczytelne lub zniszczone oznakowanie.

*Jedlnia-Letnisko
kościół pw. św. Józefa*

Czarnym szlakiem pieszym (MZ-5209-s) możemy z Jedlni-Letniska udać się do Stoków i dalej do Lewaszówki, a zielonym (MZ-5210-z) idąc na wschód do Pionek, a na zachód – przez Nową Wolę Gołębiowską – do Radomia i dalej do stacji PKP Rożki.

Około 1 km za mostem kolejowym Pacynka dopływa do drogi wojewódzkiej 737 (Radom – Kozienice). To świetna trasa, pozwalająca na dotarcie w sam środek Puszczy Kozienickiej.

Niemal na wprost skrzyżowania z drogą z Wrzосу zlokalizowany jest okazały, ceglany młyn (21°17'42.23"E 51°26'09.09"). Powstał w 1910 r. dla Anotniego Deji, od 1945 r. użytkował go GS Jedlnia. Za młynem rzeka skręca na północy-zachód, opływając od północy wieś **Antoniówkę**. W zachodniej części wsi – sklep spożywczy i zajad oraz dawny ośrodek ZHP.

Na skraju lasu Pacynka łączy się z **Gzówką**. Gzówka liczy 14 m długości. Jej źródła znajdują się na południe od Gózd.

Gózd jest miejscowością gminną. Większość zabudowań znajduje się przy szosie równoległej do drogi krajowej nr 12, leżącej kilkaset metrów na południe od niej. Przy drodze krajowej zlokalizowane są urząd gminy, bankomat, budynek OSP i inne punkty usługowo-handlowe.

Pierwsza wzmianka o Goździe pojawia się w XIX w. Nazwa wywodzi się od staropolskiego słowa, które oznaczało „gęsty las, zapomniane śródleśne pustkowie”. Gózd powstał w miejscu lasu wykarczowanego przez jednego z właścicieli ziem nazywanych kluczem kuczkowo-niemianowickim.

www.gozd.pl

Gózd – droga krajowa nr 12

Na północny-zachód od centrum, na granicy z wsią Adamów, stoi współczesny kościół pw. Miłosierdzia Bożego wybudowany wg projektu arch. W. Chmielewskiego i P. Sikory (21°23'11.91" E 51°22'43.31").

W południowej części Gozdu, przy ul. Szkolnej znajduje się budynek zespołu szkół z boiskami i sztucznym lodowiskiem.

Na terenie gminy Gózd, wzdłuż drogi krajowej nr 12 znajduje się kilka lokali gastronomicznych: bar rybny w Gozdzie, restauracja w Podgórzu, karczmy w Karszówce i Kuczkach Kolonii.

Po minięciu drogi nr 12 w Gozdzie rzeka Gzówka płynie na północ pośród pól uprawnych. Od wschodu dochodzą do niej zabudowania wsi **Budy Niemianowskie**. Pierwsze domy wybudowali tu robotnicy leśni z folwarku Niemianowice pracujący przy karczowaniu Puszczy Kozienickiej. Grunty wsi zostały wydzielone w wyniku parcelacji pobliskiego folwarku.

Po 3 km Gzówka przecina drogę do Słupicy, a kilkaset metrów dalej przyjmuje płynący stamtąd strumień.

W na wschodnim skaju **Słupicy** stoi współczesny kościół parafialny (21°24'20.85" E 51°24'46.10"N). Po przeciwnej stronie szosy znajduje się zabytkowa, drewniana świątynia. Powstała w 1939 r. wg projektu arch. T. Kucharskiego. Do świątyni prowadzi kruchta, jednonawowe wewnątrz zakończone jest węższym, prostokątnym prezbiterium, po bokach nawy znajdują się dwie kaplice. Budowla przykryta jest dwuspadowym, blaszanym dachem z wieżyczką. Na zewnątrz, po obu stronach znajdują się podcienia wsparte na słupach (tzw. soboty).

Ze Słupicy Gzówka płynie dalej skajem Puszczy Kozienickiej i chroniącego ją Kozienickiego Parku Krajobrazowego.

Kozienicki Park Krajobrazowy im. prof. Ryszarda Zaręby został utworzony w 1983 r., jest częścią Mazowieckiego Zespołu Parków Krajobrazowych. Po powiększeniu w 2001 r. obejmuje ponad 26 000 ha, 36 000 ha ma jego otulina. Park chroni naturalne lasy Puszczy Kozienickiej z gatunkami, które mają tutaj granicę swojego zasięgu: jodłą, jaworem i bukiem. Występuje tu ponad 220 gatunków ptaków (bocian czarny, jarząbek, orlik krzykliwy, kraska), blisko 60 gatunków ssaków (bobry, jelenie, nietoperze, sarny, wilki, wydry), 13 gatunków płazów i 6 gatunków gadów.

Na terenie parku jest 15 rezerwatów. Prowadzi przez niego kilkanaście szlaków pieszych i rowerowych, w najciekawszych miejscach wytyczono ścieżki dydaktyczne, przygotowano miejsca postojowe z wiatami i tablicami informacyjnymi.

Kilka kilometrów dalej, po przepłynięciu pod linią kolejową, Gzówka wpływa do Jedlni-Letniska. Zasila położony na skraju puszczy sztuczny zbiornik wodny – Zalew Siczki.

Zalew Siczki powstał w 1976 r., gdy na Gzówce wybudowano tamę (21°18'51.33" E 51°26'20.07"N). Zalew składa się z dużego zbiornika głównego i mniejszego – wyrównawczego. Ich powierzchnia liczy prawie 40 ha. Znajdują się tu kąpielisko z plażą, moło, wypożyczalnia sprzętu pływającego oraz plac zabaw, a także parking i restauracje. Wzdłuż południowego brzegu wytyczona jest ścieżka rowerowa. Północny brzeg Zalewu Siczki to granica rezerwatu „Jedlnia”.

Rezerwat przyrody „Jedlnia” powstał w 1982 r. Znajduje się na terenie leśnym porastającym fragment morenowej równiny polodowcowej i część wału wydmowego. Różnice wysokości względnych sięgają tu 15 m. Większą część rezerwatu zajmuje bór mieszany pochodzenia naturalnego. W południowej części, nad brzegiem zalewu, występują, niespotykane w innych częściach puszczy, okazałe sosny osiągające 30 m wysokości. Przez rezerwat prowadzą dwa szlaki piesze: czarny (Mz-5209-s Jedlnia Letnisko PKP – Lewaszówka), zielony (Mz-5210z Rożki – PKP Pionki Zachodnie). Wiodą m.in. do mogił zamordowanych w tutejszym lesie w czasie II wojny światowej.

Zalew Siczki

We wschodniej części rezerwatu znajdują się liczne wzniesienia nazywane Mysimi Górkami. Na południowy-wschód od nich, w pobliżu wsi Maryno rośnie okazały buk „Kościuszko”. Drzewo ma blisko 30 m wysokości i liczy 180 lat. Nie mógł więc w jego cieniu, jak chce legenda, w 1794 r. odpoczywać Tadeusz Kościuszko, ale może wówczas rósł tu równie potężny okaz. Sam pobyt Kościuszki w okolicy nie jest jednak legendą. W czasach insurekcji, po bitwie pod Szczekocinami (6 czerwca 1794 r.), jego oddziały przez Kielce, Radom i południowy skraj Puszczy Kozienickiej szły w stronę Warszawy. Pamiątką po tym przemarszu są także nazwy dwóch pobliskich wsi. Ok. 3 km od buka znajdują się Tadeuszów i Kościuszków.

Przy południowej granicy rezerwatu nad zalewem Siczki, u stóp najwyższego w Puszczy Kozienickiej jawora, znajduje się źródło wody mineralnej.

Po północnej stronie drogi nr 737 (Radom – Kozienice) mieści się Ośrodek Edukacji Ekologicznej i Integracji Europejskiej Lasów Państwowych.

Za zalewem w Siczkach Gzówka przepływa pod mostem drogowym i kieruje się na zachód. W pobliżu zabudowań wsi Antoniówka łączy się z rzeką Pacynką. Prowadzi tędy przyrodniczo-leśna ścieżka dydaktyczna „Nad Pacynką”. Niestety znajdujące się przy niej pomost i taras widokowy są w bardzo złym stanie technicznym.

W dalszym biegu Pacynka zasilana jest prawobrzeżnym dopływem spod Dąbrowy Kozłowskiej zwanym Żywą wodą lub Ruską Rzeką. Jego źródła znajdują się wśród łąk otoczonych lasem. Strumień płynie na zachód wzdłuż granicy Puszczy Kozienickiej, od północy okrąża wieś Kozłów.

W czasie II wojny światowej w pobliskiej **Dąbrowie Kozłowskiej** działał obóz jeniecki dla żołnierzy sowieckich, duża część przetrzymywanych została zamordowana lub zmarła w wyniku wycieńczenia. Upamiętnia ich pomnik.

Na polach między Kozłowem a Dąbrową Kozłowską stoją trzy wiatraki. To dobry punkt widokowy na Puszcze Kozienicką i dolinę Pacynki. Punktem odniesienia w tej okolicy jest widoczny z daleka komin nieczynnej elektrociepłowni w Nowej Woli Gołębiowskiej (ponad 150 m wysokości, 15 m średnicy).

Przy drodze między Lesiowem a Kozłowem znajduje się parking leśny. Biegnie tędy czerwony szlak pieszy (MZ-5204-c) z Lesiowa do Warki. W kierunku zachodnim doprowadzi do leśniczówki, przy której przygotowano niewielki parking.

W pobliżu oczyszczalni ścieków i wysypiska, Żywa Woda wpada do Pacynki. Na zachód od stacji PKP Lesiów, rzeki łączą się z Mleczną płynącą z Radomia.

W **Lesiowie** znajduje się stacja PKP (21°11'42.10"E 51°28'38.75"N). Rozpoczyna się tu czerwony szlak pieszy MZ-5204-c im. Witaliusza Demczuka, prowadzący przez Puszcze Kozienicką, Głowaczów, aż do Warki (73 km). Przy miejscowej szkole stoi głaz z tablicą pamiątkową poświęconą por. Janowi Skrzyszewskiemu, przedwojnemu kierownikowi placówki, zamordowanemu w Katyniu w 1940 r.

Za Lesiowem Mleczna płynie nadal wśród łąk. Zachodni skraj doliny porasta bór sosnowy z torfowiskiem „Duży Ług”. Mleczna przepływa pod drogą Wsola – Wojciechów w pobliżu zabudowań wsi Owadów. Drogą tą prowadzi zielony szlak rowerowy z Lesiowa do Wsoli, znajdują się przy nim dwa parkingi leśne. Za mostem rzeka płynie na północ. Przy linii kolejowej, na wysokości osady Borki Lisowskie Mleczna wpada do Radomki.

Radomka płynie dalej na północy-wschód meandrując w swojej szerokiej dolinie, której dno zostało zagospodarowane rolniczo. Na nieznacznie wyżej położonych terenach znajdują się pola, na niższych – łąki otoczone rowami melioracyjnymi. Sieć kanałów jest mocno rozbudowana w okolicach Bartodziej.

Wieś **Bartodzieje** powstała jako śródleśna osada służebna, której mieszkańcy w zamian za korzystanie z zasobów puszczy musieli przekazywać podatek w postaci miodu dla grodu w Radomiu (bartne). Położona na wysokim skraju

doliny rzeki Radomki, należała m.in. do Bartodziejskich, Baranowskich, Pułaskich, Krzywickich, Deskurów, Janowskich.

W 1 poł. XIX w. istniejący wcześniej dwór drewniany zastąpiono murowanym, jego ostateczna rozbudowana zakończyła się w latach 40. XIX w. (21°12'00.18" E 51°31'26.48"N) Niezniszczony w czasie wojen, popadł w ruinę w latach 90. XX w. Zniszczeń dopełnił pożar z 2003 r. Wokół zachowały się pozostałości parku (niestety najcenniejsze okazy drzew wyciął ostatni właściciel).

W pobliżu Bartodziej Radomka przyjmuje prawobrzeżny dopływ – Jastrzębiankę. Źródła strumienia znajdują się na polach pomiędzy Jastrzębią a Wólką Lesiowską.

Jastrzębia to wieś, o której pierwsze wzmianki pochodzą z XII w. Położona była przy trakcie prowadzącym z Radomia do Brzozy, przy przeprawie przez rzekę Jastrzębiankę. Należała do króla. Znacznie ucierpiała w czasie wojen w XVII w. W 1874 r. przeniesiono wieś znad rzeczki, na pobliskie wzniesienia, wydzielono pastwiska, osady szkolną, karczemną i kowalską.

W 1935 r. Kazimierz Mróz (1891–1987), miejscowy nauczyciel i znawca regionu, wydał monografię rodzinnej miejscowości. Była to pierwsza tego typu publikacja na ziemiach polskich dotycząca wsi a nie miasta. Autor otrzymał za nią nagrodę od Polskiej Akademii Literatury. Przy szkole znajduje się kamień z tablicą pamiątkową (21°13'57.88" E 51°29'40.83"N) przypominającą o 100-leciu szkoły i nadaniu jej imienia Kazimierza Mroza.

W czasie wojny ludność Jastrzębi została wysiedlona. Po wojnie (do 1954 r.) wieś należała do gminy Kozłów, a od 1954 r. wraz z Wólką Lesiowską i Wojciechowem do gromady Jastrzębia. Kiedy w 1961 r. siedziba rady gromady przeniesiona została do Wojciechowa – zmieniła się również nazwa gromady – na Wojciechów. W 1969 r. Jastrzębia włączona została do gromady Lesiów. Dopiero w wyniku reformy administracyjnej z 1973 r. powstała gmina Jastrzębia, do której wkrótce przeniesiono siedzibę władz.

Miejscowość stała się ważnym centrum administracyjno-gospodarczym okolicy z zespołem szkół, bankiem, ośrodkiem zdrowia, apteką, punktami handlowymi i usługowymi.

Przy głównym skrzyżowaniu Jastrzębi stoi kapliczka z 1914 r. (21°14'13.84" E 51°29'48.36"N), a po przeciwnej stronie kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny z 1987 r. (21°14'20.27" E 51°29'48.51"N). Na północny-zachód od kościoła znajduje się duży parking.

www.jastrzebia.pl

Przez miejscowość prowadzi żółty szlak rowerowy (Lesiów – Jedlnia-Letnisko). Na wschodnim krańcu wsi, na granicy z Puszcza Kozienicką, u stóp dwóch olbrzymich dębów, znajduje się parking leśny (21°16'06.07"E 51°29'38.07"N).

Przed drogą Jastrzębia – Wojciechów Jastrzębianka tworzy staw. Po przeciwnej drogi stoi zabytkowa kapliczka z dwiema figurami: Jana Nepomucena i Maryi (21°13'49.83"E 51°29'36.70"N). Zasilając okoliczne pola, płynąc uregulowanym korytem na północny-zachód, Jastrzębianka wpada do Radomki.

Jastrzębia – kościół pw. Zwiastowania NMP

Radomka płynie dalej na północny-wschód. W **Porębach Jastrzębskich** znajduje się nieczynny młyn.

Na wysokości **Woli Goryńskiej** powstał sztuczny zbiornik wodny (21°11'57.40.27" E 51°31'57.67"N). Utworzony został w ramach budowy niewielkiej, turbinowej elektrowni wodnej. Przed zaporą, po południowej stronie zbiornika, znajduje się pomost umożliwiający wygodne wyciągnięcie kajaków z wody. Na północnym brzegu, za lasem, 20–30 metrów ponad dnem doliny, widać zabudowania wsi Goryń, spośród których do Radomki wpływa lewobrzeżna Gorynka.

Goryń istniał już w XII w. W XV w. założono tu parafię i wystawiono kościół. Dziedzicami byli Goryńscy herbu Ogończyk. Potem należał m.in. do rodziny Pułaskich, a także Karola Gordona de Huntley'a (który zarządzał także Bartodziejami, Wierzchowinami, Lisowem, Piasecznem, Wsolą). W latach 1840–43 wybudowano nową świątynię (21°15'55.61" E 51°32'23.60"N). Jej fundatorem był ówczesny właściciel Andrzej Deskur. Budowla jest jednonawowa, posiada węższe prezbiterium. Wejście zwieńczone jest wieżą. We wnętrzu zachowały się epitafia Andrzeja i Heleny Deskurów. Trzecie epitafium wmurowano w XX w., na pamiątkę matki Andrzeja – Salomei z Opackich. Najcenniejszym elementem wyposażenia jest obraz Matki Boskiej Częstochowskiej z 1878 r.

Na miejscowym cmentarzu znajduje się pomnik poświęcony 700 jeńcom sowieckim, którzy zginęli w tutejszym obozie pracy.

Za Goryniem Radomka, płynąc na północny-wschód, dopływa do mostu drogowego (droga Goryń – Mąkosy Stare),

Radomka

za którym tworzy rozlewisko wokół niewielkiej wysepki. Dalej znajduje się próg wodny, przez który kajaki należy przenieść łodem. Brzegi są strome, przy samym przepuście utwardzone betonem, dalej porośnięte trzcinami i krzewami. Rzeka, zbliżając się do północnej granicy doliny, płynie tworząc zakola i łachy.

W okolicach Ignacówki Bobrowskiej Radomka przyjmuje lewy dopływ – Łukawę, a kilkaset metrów dalej – prawy dopływ – Leniwą.

Radomka

Leniwa ma źródła koło wsi Żdżary (gmina Pionki), na skraju Puszczy Kozienickiej, w pobliżu leśniczówki. Na rzece utworzono 9 przepustów. W dolnym biegu płynie wśród pól należących do Jedlni Kościelnej w kierunku zachodnim. We wsi Poświętne przepływa pod drogą wojewódzką Radom – Kozienice.

Poświętne to wieś wydzielona z osady Jedlnia. Miejscowość została założona wśród lasów królewskich w średniowieczu. Od 1387 r. działał tu folwark Władysława Jagiełły. Jagiełło wielokrotnie przyjeżdżał do Jedlni w drodze między Krakowem a Wilnem, zazwyczaj na zapusty (karnawał). Tu spotykał się z urzędnikami, tu też odpoczywał, bawił się i odbywał polowania, tu zapadały decyzje polityczne, administracyjne i gospodarcze. Świadczą o tym m.in. zapisy kronikarza Jana Długosza.

Najdonioślejszym wydarzeniem było wydanie w 1430 r. tzw. statutów jedlnieńskich. Na ich mocy król zagwarantował znacznej części swoich poddanych (tych, którzy byli posiadaczami ziemskimi) nietykalność osobistą przed wydaniem

wyroku przez sąd. Było to jedno z pierwszych tego typu praw w Europie. Stało się podstawą swobód obywatelskich w kolejnych wiekach. W zamian za to władca otrzymał gwarancję, że po jego śmierci na tron wybrany zostanie jego syn, co przedłuży panowanie dynastii Jagiellonów w Polsce.

Liczne pobyty Jagiełły upamiętnia dziś znajdujący się po wschodniej stronie drogi skwer z pomnikiem władcy. Po Jagielle osadę odwiedzali Zygmunt Stary, Zygmunt August, August III, Stanisław August.

Dzięki licznym przywilejom królewskim jej mieszkańcy zwolnieni byli ze wszystkich służebności poza podatkiem

*Poświętne – kościół
pw. śś. Mikołaja i Małgorzaty*

w postaci miodu oraz obowiązkiem pomocy w organizacji polowań. Miód zbierali należący do cechu bartnicy. Ewenementem jest to, że aż do XIX w. sprawy wsi rozstrzygał sąd obelny, czyli sami mieszkańcy na podstawie praw zwyczajowych.

We wsi od XIV w. stał kościół. W 1790 r. ze środków króla Stanisława Augusta, rozpoczęto budowę świątyni murowanej wg projektu arch. J. Fontany (1731–1800). Budowla należała do „piękniejszych wiejskich kościołów”. Klasycystyczna bryła na planie krzyża greckiego przykryta była kopułą. W latach 1898–1901 została przebudowana wg projektu arch. S. Szyllera (1857–1933). Powstała świątynia w stylu neorenesansowym, z bogatym wyposażeniem (21°21'45.12" E 51°28'07.34"N).

W czasie powstania styczniowego był to jedyna wieś, która posiadała własną organizację powstańczą. Doszło tu do bitwy z oddziałem rosyjskim. Polegli w czasie walk w pobliskich Jaścach (20.04.1863 r.) pochowani są na miejscowym cmentarzu. Na nekropoli znajduje się także nagrobek wieloletniego proboszcza tutejszej parafii, regionalisty – ks. Józefa Gackiego.

Józef Gacki (1805–76) ukończył Uniwersytet Warszawski, studiował także w Berlinie. W 1828 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W 1837 r. rozpoczął pracę w Jedlni jako wikary i opiekun swojego schorowanego wuja Tadeusza – proboszcza. Po jego śmierci w 1839 r. objął parafię. Łączył pracę duchownego z działalnością naukową i społeczną. Gromadził materiały źródłowe dotyczące historii regionalnej, publikował opisy kościołów i miejscowości. Wydał monografie m.in. Jedlni, Itży i Radomia, klasztorów w Sieciechowie i na Świętym Krzyżu. Był represjonowany za udział w powstaniu. Został pochowany zgodnie z życzeniem na miejscowym cmentarzu.

Za Poświętnem Leniwa skręca na północ, przyjmując lewo-brzeżny dopływ spod Adolfinia – **Jedlniankę**. Strumień płynie równolegle do granicy lasu wśród łąk i pól. Skręcając na północ, przecina drogę wojewódzką, zasila staw w Hucie i wpada do Leniwej.

Leniwa płynie dalej na północ przez łąki tzw. polany jedlnieńskiej. Polana powstała w wyniku wyrębu lasów w czasach Jagiellonów, a jej powierzchnia stale się powiększała. Dziś liczy ok. 7 km długości i 5 km szerokości (w najszerszym miejscu), na jej terenie jest 14 wsi, nadal z każdej strony otoczonych przez lasy.

W Puszczy Kozienickiej zachowały się jeszcze dwie podobne, choć znacznie mniejsze polany, jedna otacza Augustów, druga Molendy.

Przed Zadobrzem do Leniwej wpada strumień **Dobra**. Na brzegu stoi zabytkowa kapliczka figuralna z 1912 r. Przed granicą lasu rzeka przyjmuje jeszcze wody z prawego dopływu – Ostrownicy.

Ostrownica prawe na całej swojej długości płynie przez Puszcę Kozienicką, a źródła ma w pobliżu rezerwatu „Załamanek”.

Rezerwat „Załamanek” położony jest przy drodze nr 737 Radom – Kozienice. Chroni zróżnicowane zbiorowiska leśne. Na jego terenie występują: bór mieszany, grąd, łęgi o różnym składzie gatunkowych oraz ols.

Za Stokami (parking leśny, skrzyżowanie szlaków pieszych czarnego MZ-5209-s, czerwonego MZ-5204-c i czerwonego rowerowego) Leniwa wpływa do Puszczy Kozienickiej. Brzegi rzeki stają się bardziej dzikie, porastają je zróżnicowane gatunki drzew. Część doliny rzecznej na tym odcinku objęta jest ochroną w ramach **rezerwatu przyrody „Leniwa”**. Rezerwat utworzono w 2000 r. Chroni nadrzeczne łęgi jesionowo-olshowe oraz naturalny bieg ciekłu. Występuje tu blisko 80 gatunków roślin, w tym wiele chronionych. Leniwa płynie dalej na północ, opuszcza tereny leśne i wpływa na łąki w dolinie Radomki. Przed osuszonymi stawami Grądy, łączy się z Narutówką.

Narutówka ma źródła w okolicach wsi Augustów.

Wieś **Augustów** została założona w Puszczy Radomskiej (dziś Kozienickiej) przez Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1777 r. Do dziś otoczona jest przez lasy. Od 1993 r. działa tu Izba Dydaktyczno-Muzealna Puszczy Kozienickiej. Mieści się w budynku leśniczówki pochodzącym z 1905 r. (21°27'54.41"E 51°31'49.80"N).

Na południowo-wschodnim krańcu wsi znajduje się cmentarz z okresu I wojny światowej. Przy skrzyżowaniu prowadzącym do Pionek stoi współczesny kościół.

Przez wieś prowadzą trzy szlaki rowerowe oraz czarny szlak pieszy MZ-5208-s (Żytkowice – rezerwat „Zagożdżon”).

W miejscowości działają wioska indiańska prowadzona przez znawców rdzennych mieszkańców Ameryki, stacja paliw i restauracja.

Po ok. 2 km od wypłynięcia ze źródeł na augustowskich polach Narutówka skręca na zachód. Cały czas płynąc przez tereny leśne, przecina Królewską Drogę, którą wiedzie niebieski szlak rowerowy (Zwoleń – Świerże Górne).

W pobliżu znajduje się duży węzeł szlaków turystycznych (czerwony, żółty i czarny szlak pieszy, czerwony, zielony, niebieski szlak rowerowy). Na południe od drogi rozciąga się rezerwat przyrody „Zagożdżon”.

Rezerwat przyrody „Zagożdżon” został utworzony w 1962 r. Zajmuje powierzchnię ponad 65 ha. Chroni zbiorowiska leśne typowe dla Puszczy Kozienickiej takie jak bór mieszany z jodłą (występującą tu na granicy swojego zasięgu) i grąd subkontynentalny. Rośnie tu pomnikowy dąb „Zygmunt August” o wysokości 28 m.

Przez skraj rezerwatu i Królewską Drogę przepływa rzeczka (zwana wg KZGW – dopływem z rezerwatu Zagożdżon lub Żałą), która wpada do Narutówki u stóp polodowcowego wzniesienia sięgającego 153,5 m n.p.m.

Dalej Narutówka dociera do wsi **Przejazd**. Biegnie tędy zielony szlak rowerowy, a kilkaset metrów na południe, przy skrzyżowaniu z Drogą Królewską znajdują się węzeł szlaków i parking leśny. Narutówka mija wieś Przejazd i płynie na zachód. 1,5 km dalej wpada do niej niewielka struga zwyczajowo zwana Żałą (wg KZGW rzeka ta nazywa się Żurawnik).

Żała na całej swej długości płynie przez Puszcze Kozienicką. Przecina żółty szlak pieszy (MZ-5207-y wokół Pionek), gdzie spiętrzona tamą tworzy niewielki zbiornik i dociera do Królewskiej Drogi. Przepływa pod nią tzw. „Diabelskim Mostkiem”.

Wytyczono tu **ścieżkę przyrodniczo-leśną „Śródborze”**. Liczy ona 3 km i składa się z dwóch pętli. Początek ścieżki znajduje się przy parkingu leśnym przed szkółką „Przejazd” (21°24’07.28”E 51°31’34.20”N). Przy trasie przygotowano kilkanaście przystanków prezentujących zagadnienia związane z typami lasów występujących w puszczy oraz pracą leśników.

Kilkaset metrów na zachód od ścieżki znajdują się dwa rezerwaty: Ponty im. T. Zielińskiego i Ponty Dęby. Rezerwaty te chronią lasy dębowe i dębowo-jodłowe o naturalnym charakterze.

Drogą Królewską biegną czerwony szlak pieszy (MZ-5204-c) i czerwony szlak rowerowy. Za mostkiem Żała płynie na północny-zachód i na granicy lasu wpada do Narutówki. Dalej Narutówka skręca na zachód, meandrując wzdłuż granicy puszczy.

Na północ od jej koryta rozciągają się piaszczyste pola wsi Cecylówka. W pobliżu drogi Jastrzębia – Brzoza, na skraju lasu, znajdują się leśniczówka i parking, a dalej zabudowania wsi Lewaszówka. Po północnej stronie drogi rozciąga się dolina Radomki ze Stawami Grądy, z których większość został osuszona. Z tego podmokłego, porośniętego krzewami i grupami drzew terenu chętnie korzystają różne gatunki ptaków.

W okolicy licznie gniazdują bociany, żerują tu także drapieżniki np. jastrzębie. W Lewaszówce rozpoczyna się czarny szlak pieszy (MZ-5209-s) prowadzący do Jedlni-Letniska. Koło przystanku PKS znajduje się sklep.

Radomka po przyjęciu Narutówki z Lewnią płynie na północ w stronę Brzózy.

Pierwsze wzmianki o miejscowości pochodzą z 1369 roku. Jednak prawdziwy rozkwit Brzózy przypada na wiek XIX, za sprawą rodziny Ożarowskich, których dobra nazywano „Państwem Brzóskim”.

Dzięki staraniom Adama Ożarowskiego, w latach 1855–56 wybudowany został w Brzózce **kościół pw. św. Bartłomieja**. Znajduje się w nim barokowa, rzeźbiona w drewnie ambona z XVIII wieku, sprowadzona z opactwa Cystersów w Oliwie oraz cykl płaskorzeźb dłuta Andrzeja Götckena z 1635 roku. Dzwon kościelny pochodzi z połowy XIX wieku.

Natomiast przy szosie Brzóza - Sewerynowo znajduje się aleja uznana za pomnik przyrody, w której rośnie ponad 300 lip i kasztanowców.

Kościół św. Bartłomieja w Brzózce

Obelisk i kopiec Marszałka Józefa Piłsudskiego

Na północ od Brzozy położony jest Głowaczów, założony na gruntach wsi Leżenice przez Sędziwoja Leżeńskiego. W miejscowości znajduje się kilka ciekawych pomników, w tym: **obelisk poświęcony Marszałkowi Józefowi Piłsudskiemu**.

www.glowaczow.pl

W pobliżu Radomki znajduje się także **kopiec Józefa Piłsudskiego**, usypany przez lokalną społeczność po śmierci Marszałka w rocznicę Bitwy Warszawskiej.

Niedaleko Głowaczowa położona jest miejscowość Leżenice, założona przez Jana Głowacza z rodu Toporczyków, w której zachowało się grodzisko z XIII w.

Dalej podążając na północ Radomka przepływa obok wsi Rogożek, gdzie dawniej znajdował się młyn wodny.

Dawno temu nad rzeką Radomką stał stary, wodny młyn „Trawką” zwany. Krążyły o nim dziwne opowieści i nikt po zmroku wolął się nie zapuszczać w te okolice. Gdy pierwszy promień księżyca pojawiał się nad horyzontem, stara budowla nabierała życia. Mówiono, że pojawiają się tam zjawy wszelakie. Stary młynarz również był dziwnym człowiekiem, zboże do mielenia przyjmował tylko w południe, a mąkę oddawał dopiero na drugi dzień. Dodatkowo młynarz nie miał żadnego pomocnika, więc wszyscy w okolicy dziwili się, że sam tak ciężko pracuje. Pewnego razu chłopcy z Głowaczowa postanowili podejrzeć co tak naprawdę w młynie się dzieje. O zmroku do budowli cicho się podkradli i przez okienko podglądać zaczęli. A tam praca wrzała,

aż się paliło. Koło młyńskie kręciło się jak szalone, a stary młynarz siedział na zydelku i fajkę palił. W rogu zaś poczwara zielona siedziała, z rozczochranymi włosami oraz błoną pławną między palcami, która co żywo mąkę mielila. Nie minęło dwie godziny jak całe zboże zmielone zostało. Młynarz z sakiewki trzy złote dukaty wyciągnął i wodnikowi do łapska wcisnął. A tamten pochwyciwszy zaraz monety szybko do rzeki wskoczył. Kilka lat później młyn uległ całkowitemu spaleniu, ale okoliczni mieszkańcy powiadają, że płynąc po Radomce można usłyszeć dziwne szumy i szelesty. Niejeden śmiałek próbował też skarb wodnikowy odnaleźć, który ponoć na dnie rzeki nadal spoczywa.

Na prawym brzegu znajduje się miejscowość Łaszówka, gdzie ulokowana jest mogiła żołnierzy Oddziału Wydzielonego Wojska polskiego mjr. Henryka Dobrzańskiego „Hubala”, poległych w potyczce partyzanckiej z Niemcami 1 października 1939 roku. Tuż obok leży wieś Selwanówka założona przez rosyjskiego oficera Selwana, donatariusza majoratu ryczywolskiego.

Radomka płynąc dalej na północ dociera do Chodkowa, gdzie znajduje się most. Tu znajduje się miejsce, gdzie łączą się lasy Puszczy Kozienickiej z Puszcą Stromecką. W Chodkowie znajduje się pomnik w formie gązdu z pamiątkową tablicą: „Hubalowi i jego żołnierzom na pamiątkę pobytu w Chodkowie i stoczenia zwycięskiej bitwy z Niemcami w Woli Chodkowskiej w dniu 1-X-1939 r. Społeczeństwo wsi Chodków i okolic 8-X-1976 r.”.

Studzianki Pancerne – pomnik-mauzoleum

Stąd, niebieskim szlakiem pieszym, można dotrzeć do **Studzianek Pancernych**, gdzie w dniach 9–16 sierpnia 1944 r. odbyła się zwycięska bitwa oddziałów polsko-radzieckich toczona w ramach obrony przyczółka warecko-magnuszewskiego. Ostatecznie 15 sierpnia potyczka zakończyła się likwidacją sił niemieckich zamkniętych w kotle. Polacy stracili w walce 18 czołgów, pokonani Niemcy około 40 pojazdów pancernych. W 1964 roku odsłonięto na skraju wsi pomnik-mauzoleum, czołg T-34/76, który brał udział w walkach i jako pierwszy wjechał do wsi. Na czołgu umieszczone zostały tablice upamiętniające poległych w bitwie oraz radzieckie i polskie jednostki walczące z doborowymi dywizjami niemieckimi. W 1969 roku do pierwotnej nazwy wsi Studzianki dodano człon Pancerne a wieś została odznaczona Orderem Krzyża Grunwaldu II klasy. Jednocześnie Studzianki otrzymały własny herb zaprojektowany przez Szymona Kobylińskiego, przedstawiający czołg z husarskimi skrzydłami.

Bój pod Studziankami prezentowały trzy odcinki serialu „Cztery pancerni i pies”. Ze wsi Studzianki pochodzi zresztą bohater serialu, szeregowy Tomasz Czereśniak – strzelec – radiotelegrafista, grany przez Wiesława Gołasa. Za bitwę pod Studziankami czterej pancerni zostali indywidualnie odznaczeni Krzyżem Walecznych. Wyróżniony został także Szarik, który otrzymał specjalną odznakę na obrożę i miskę kietbasy.

Dodatkowo we wsi możemy zobaczyć również Kościół Polskokatolicki pw. Matki Boskiej Wniebowziętej i Królowej Pokoju.

W Studziankach Pancernych znajduje się **Muzeum Oręża Polskiego** im. 1 Brygady Pancerniej im. Bohaterów Westerplatte założone przez pasjonata Pawła Dunina-Bartodziejskiego. Muzeum składa się z dwóch części: zewnętrznej i wewnętrznej. Posiada największy zbiór eksponatów związanych z Bitwą pod Studziankami, ale także znajdziemy w nim inne przedmioty związane z historią polskiej wojskowości, w tym czołg panzer IV wersja J. oraz ciekawe eksponaty średniowieczne.

Studzianki Pancerne 14
26-903 Głowaczów
tel. 668 688 822

duninstudzianki@gmail.com

Za Chodkowem, na lewym brzegu, tuż przed Ryczywołem z rzeką graniczy urokliwy rezerwat przyrody „Dęby Biesiadne” im. Mariana Pułkowskiego.

Rezerwat przyrody Dęby Biesiadne im. Mariana Pułkowskiego (rezerwat leśny, powierzchnia 17,20 ha, utworzony w 2006 roku) – położony na terenie gminy Głowaczów. Głównym przedmiotem ochrony jest 220-letni starodrzew dębowy z dużym udziałem grabu oraz przyległe zbiorowiska grądów i łęgów. Dominującym siedliskiem leśnym jest tu las świeży.

Dalej Radomka dociera do miasta Ryczywół, gdzie przy rynku znajduje się **kościół pw. św. Katarzyny**.

*Ryczywół -
kościół pw. św. Katarzyny i dzwonnica*

Początki Ryczywołu datuje się na XIII wiek. Ryczywół leżał na szlaku handlowym prowadzącym z Rusi Halickiej na Śląsk. Tędy przepędzano duże ilości bydła oraz zatrzymywano się na popas. Stąd prawdopodobnie pochodzi nazwa miejscowości. W 1388 roku był miastem królewskim, znajdował się w nim dwór królewski i siedziba starostwa. Wiek XV i XVI to czas rozwoju miasta. Powstały tu zakłady szkutnicze i port, z którego spławiano w dół Wisły różnorodne produkty oraz drewno. W Ryczywole znajdowała się także komora celna, która pobierała cło na moście od przejeżdżających traktem i przepływających Radomką. Rozwój miasta został niestety zahamowany podczas potopu szwedzkiego.

Parafia w Ryczywole została erygowana już około 1390 roku. Obecny, murowany kościół został wzniesiony w latach 1876-1884. Jest on następcą poprzedniego, drewnianego kościoła z 1815 roku. W 1944 roku podczas walk na przyczółku warecko-magnuszewskim świątynia doznała wielu zniszczeń. Została jednak szybko odbudowana. Wewnątrz świątyni znajduje się XVIII-wieczna, rokokowa rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego. Obok kościoła stoi niewielka dzwonnica, na której zawieszony jest dzwon z 1644 roku.

Za Ryczywołem we wsi Kłoda Radomka wpada do Wisły.

NAD ZAGOŹDŻONKĄ

Kilka kilometrów na południe od Radomki wpada do Wisły rzeka **Zagożdżonka**. Liczy 40 km długości.

Jej źródła znajdują się w lesie pomiędzy Helenowem a Lipinami (gmina Gózd), przez który przebiega żółty szlak rowerowy Jedlnia-Letnisko – Czarnolas. To teren działu wodnego między Gzówką (dorzecze Radomki), Zagożdżonką i Zwolenką. Stąd w pobliżu liczne bagniska, torfowiska i ługi. Z najciekawszymi z nich można zapoznać się dzięki **ścieżce przyrodniczo-leśnej „Miodne”**, która rozpoczyna się koło miejscowości Podgóra (gmina Gózd), przy drodze krajowej nr 12. Prowadzi przez rezerваты „Miodne” i „Ługi Helenowskie”. Przy trasie umieszczono 15 tablic informacyjnych, przygotowano także miejsca odpoczynku.

W rezerwacie przyrody „Miodne”, utworzonym w 1985 r., ochronie podlega las mieszany z bukiem występującym na północnej granicy zasięgu. Niektóre z rosnących tu okazów liczą 100 lat. **Rezerwat przyrody „Ługi Helenowskie”** powstał w 1985 r. Obejmuje prawie 94 ha powierzchni. Chroni wykształcone na dziele wodnym obszary torfowiskowe – Ług Helenowski i Ług Tczowski. Są to torfowiska przejściowe zarastające trzciną, a także skarłowaciałą sosną i brzozą.

Rezerwat przyrody „Ługi Helenowskie”

Występuje tu wiele gatunków roślin chronionych. Teren jest ostoją łosia, dzika i lisa. Nie brak tu gadów np. zaskrońców i padalców. Spotkać można nawet żmiję.

Na wschód od Podgóry i rezerwatów, przy drodze krajowej nr 12 znajduje się **Osada Miodne**, a w niej budynek Nadleśnictwa Zwoleń, a także **Izba edukacji przyrodniczo-leśnej „Miodne”** (21°29'44"E 51°22'00"N) z ekspozycją wewnętrzną i plenerową.

Z obszaru źródłiskowego Zagożdżonka płynie na północ. W okolicach Czarnej Wsi skręca na wschód. Przed zabudowaniami Wincentowa łączy się z rzeką Mirenką.

Mirenka płynie równoleżnikowo z okolic Wilczowoli i Antoniówki. Przepływa przez największy rezerwat Puszczy Kozienickiej – **rezerwat przyrody „Okólny Ług”**. Rezerwat utworzono w 2001 r. Chroni torfowiska wysokie i przejściowe oraz niewielkie zbiorniki wodne, powstałe w miejscach, gdzie dawnej eksploatowano torf. Spotkać tu można żurawia, błotniaka stawowego oraz żółwia błotnego. Pojawiają się zaskrońce i żmija zygzakowata. Wśród roślin na uwagę zasługuje rosziczka okrągłolistna.

Wzdłuż południowo-wschodniej granicy rezerwatu, przez wieś Antoniówka biegną żółty szlak pieszy (MZ-5211-y) i żółty szlak rowerowy. Na zakręcie, przy pierwszych zabudowaniach – pomnik przypominający o pacyfikacji wsi w czasie II wojny światowej (21°34'56.13"E 51°25'50.81"N).

Po wypłynięciu z bagnisk strumień wpływa do lasu. Przećcina niebieski szlak rowerowy, a przed zabudowaniami wsi Mireń – zielony szlak pieszy MZ/LU-152-z (Zwoleń – Kock). Kilometr dalej rzeka przyjmuje lewobrzeżny dopływ mający swoje źródła w **Stawie Jagodnym**, koło wsi Helenów. Staw otoczony lasem stanowi ostoję ptaków. Wypływający z niego strumień płynie na wschód, wzdłuż granicy lasu, wraz z nią skręca na północ, mija wieś Mięciszów. Wśród pól na zachód od Suchej zbiera wody z kilku rowów melioracyjnych. Przy pobliskiej drodze znajdują się szkoła i pomnik (21°30'33.97"E 51°25'10.35"N). Strumień dopływa do drogi Czarna Wieś – **Sucha Poduchowna**.

Na wzniesieniu, na północ od drogi wojewódzkiej 787, którą prowadzi zielony szlak rowerowy (Zwoleń – Brzóza), stoi kościół z wieżą przykrytą srebrną kopułą (21°30'15.58"E 51°25'23.34"N).

Pierwszą świątynię wybudowano tu w XIV w. z fundacji Mikołaja z Gościszewic. W latach 1839–43 powstała budowla murowana. Projekt przygotował arch. A. Corazzi (1792–1877). Współczesny kościół zawdzięcza swój wygląd arch.

S. Szyllerowi. Wybudowany w latach 1912–21 r. ma charakter neoklasycystyczny. Wnętrze jest trójnawowe, bazylikowe. Posiada transept, prezbiterium i kruchtę. Wyposażenie utrzymane jest w biało-złotej kolorystyce (ołtarze i ambona).

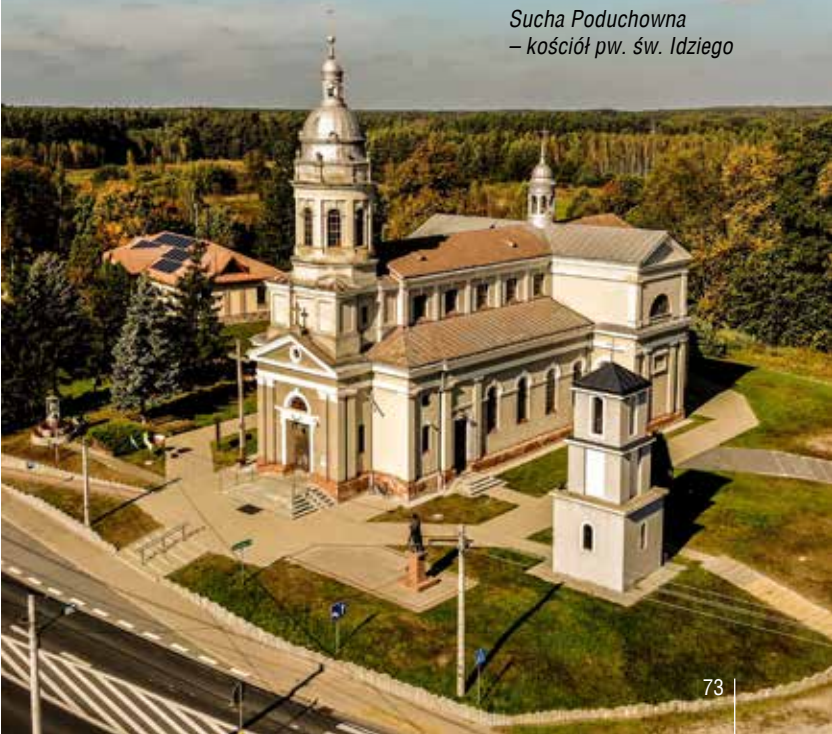
Strumień płynąc na północ, mija miejscowy cmentarz i po pokonaniu kilkuset metrów wpada do Mireńki. Rzeka płynie na zachód. Mireńka wypływa z lasu, mija wieś Sałki i łączy się z Zagożdżonką. Zagożdżonka płynie na północ do Pionek.

To od pierwotnej nazwy miasta pochodzi nazwa rzeki. **Pionki** bowiem przez kilka wieków nazywały się, od nazwiska swoich założycieli – Zagożdżon. Dopiero po powstaniu Państwowej Wytwórni Prochu, nazwę zmieniono na współczesną, łatwiejszą do wymówienia dla obco-krajowców, którzy prowadzili z firmą interesy. W Pionkach znajdują się siedziby władz samorządowych, szpital, ośrodki zdrowia, apteki, bank, punkty handlowe i usługowe oraz noclegowe i gastronomiczne.

W mieście, przed linią kolejową, rzeka skręca w prawo. W okolicach wsi Kamyk przepływa pod mostem kolejowym i kieruje się na północ. Za Januszmem przyjmuje lewy dopływ zwany **Żurawikiem**.

www.gmina-pionki.pl

*Sucha Poduchowna
– kościół pw. św. Idziego*

Kilometr od Janusza leży **Krasna Dąbrowa**. W istniejącej koło leśniczówki Dąbrowa mogile pochowani są żołnierze Legionów Polskich, którzy zginęli w czasie bitwy z wojskami rosyjskimi pod Anielinem-Laskami w dniach 22–26.10.1914 r. Bitwa była częścią operacji wojskowych toczonych na przedpolu twierdzy Iwanogorodzkiej (Dęblińskiej). Pomnik-mauzoleum żołnierzy I Brygady Legionów Polskich został wzniesiony w 1933 r. w **Żytkowicach**. Koło mogiły w Krasnej Dąbrowie przechodzi czarny szlak pieszy MZ-5209-s (Żytkowice – rezerwat „Zagożdżon”).

Zagożdżonka wpływa na teren Puszczy Kozienickiej. W miejscu, gdzie łączy się z lewobrzeżnym dopływem **Brzeźniczką** i Studziennikiem, w 1980 r. utworzono **rezerwat przyrody „Brzeźniczka”**. Chroni on drzewostan dębowo-sosnowy. W północnej części znajduje się stanowisko 150-letnich modrzewi (najstarszych w Puszczy Kozienickiej). Ciekawe jest ukształtowanie terenu, z głęboko wciętą doliną i naturalnie meandrującą rzeką.

Dalej Zagożdżonka płynie przez rezerwat „Źródło Królewskie”, gdzie przygotowano parking z wiatami, ścieżki dydaktyczne z drewnianymi pomostami i taras widokowy.

Nazwa rzeki wzięta się od osady młynarskiej Zagożdżon. Już w średniowieczu Zagożdżonka wykorzystywana była jako źródło energii do napędzania licznych młynów i tartaków.

Dalej rzeka kieruje się w stronę Kociołek, gdzie znajduje się cmentarz wojenny z 1914 roku, na którym zostali pochowani żołnierze armii rosyjskiej i austro-węgierskiej, w tym około 70 Polaków. Pomędzy krzyżami stoi symboliczny pomnik-mogiła ppor. Michała Gumińskiego ps. „Cezar”, pierwszego dowódcy oddziału partyzanckiego AK, który zginął w wyniku tragicznego nieporozumienia w gajówce Kobyli Las w 1944. Miejsce jego śmierci upamiętnia ustawiony w lesie drewniany krzyż.

Miłośników jazdy konnej zaprasza „**Stajnia Kociołki**”, która organizuje obozy jeździeckie, wycieczki dla szkół i zakładów pracy, naukę jazdy konnej dla początkujących i zaawansowanych, wyjazdy w teren czy naukę skoków przez przeszkody. Zajęcia prowadzone są przez trenera II klasy jeździectwa. Jesienią stajnia organizuje Hubertusa - święto myśliwych, leśników i jeźdźców.

Kociołki 51

26-900 Kozienice

tel. 696 560 684

e-mail: stajniakociołki@interia.pl

Stajnia Kociołki

Kierując się na północ Zagożdżonka wpływa do Kozienic, po drodze tworząc zbiorniki wodne rencyjne „Hamernię” i „Stary Młyn”, przy którym istnieje murowany budynek po młynie z końca XIX wieku.

www.kozienice.pl

Zbiornik „Hamernia” przejął nazwę od walcowni miedzi i fabryki broni palnej, która powstała za czasów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. W fabryce broni palnej produkowano sztucer kozienicki, który był pierwszą w Polsce udokumentowaną, seryjnie produkowaną bronią dla Wojska Polskiego. Fabryka była czynna do 1794 roku. Zniszczyły ją wkraczające do miasta wojska carskie. Niedokończone sztucery utopiono w Wiśle. Po fabryce pozostał pusty budynek, a zbiornik wodny obok przejął nazwę Hamernia.

Dalej Zagożdżonka przepływa przez park umiejscowiony przy **Zespole Pałacowo-Parkowym**.

Kozienice to miasto królewskie, które ma niezwykłą historię. Pierwsza wzmianka o Kozienicach pochodzi z 1206 roku, kiedy to stały się własnością klasztoru Norbertanek w Płocku. Z czasem przeszły na własność królewską. Z racji położenia przy trakcie z Wilna do Krakowa były często odwiedzane przez dynastię Jagiellonów. A okoliczna puszcza należała do ulubionych miejsc polowań królów. Tu dnia 1 stycznia 1467 roku urodził się Zygmunt I Stary, późniejszy król Polski.

Na pamiątkę tego wydarzenia w 1518 roku wybudowano **kolumnę - pierwszy świecki pomnik w Polsce**. Natomiast w 1549 roku Kozienice otrzymały prawa miejskie. Prawdziwy rozkwit miasta nastąpił za panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który postanowił odbudować miasto i wybudować okazały Zespół pałacowo-parkowy (wg projektu Franciszka Placidego), który następnie w latach 1839 – 65 został przebudowany dla generała Iwana Dehna. Do dziś zachowała się jedynie lewa oficyna pałacu, w której obecnie mieści się Muzeum Regionalne w Kozienicach oraz **cokoły z czasów stanisławowskich pod rzeźby**, przedstawiające polowanie na dzika i niedźwiedzia. Pozostała część została spalona w 1939 roku przez Niemców. Obecnie w odbudowanym pałacu i prawej oficynie mają siedzibę Urząd Miejski oraz Urząd Skarbowy. Na tyłach pałacu położony jest park w stylu angielskim, założony przez Jana Kantego Fontanę. Tam znajduje się cmentarzyk prawosławny rodziny Dehnów oraz **pomnik – most pontonowy**, który upamiętnia budowę mostu łyżwowego w 1409 roku przed bitwą pod Grunwaldem.

Park przy zespole pałacowym

Zespół pałacowy

Budowę mostu zlecił król Władysław Jagiełło Dobrogostowi Czarnemu z Odrzywołu, staroście radomskiemu. Most sporządzono w Kozienicach pod kierunkiem mistrza Jarosława, skąd został spławiony Wisłą do Czerwińska. Most liczył 500 metrów długości i składał się z 200 sztuk. Stanowił „nowość” w sztuce wojennej i był jeszcze kilkakrotnie używany w wojnie z Zakonem Krzyżackim.

Replika mostu pontonowego

Poniżej Kozienic Zagożdżonka łączy się z dawnym korytem Wisły, zwanym Łachą a za miastem z Kanałem Gniewoszowsko-Kozienickim, największym dopływem tej rzeki.

Następnie Zagożdżonka przepływa w okolicach Cudowa, gdzie znajduje się **Kaplica pw.**

Najświętszej Panny. Kaplicę wzniósł kozienicki proboszcz ks. Wojciech Cięciwa na początku XVIII wieku. Według lokalnych podań w miejscu tym, na lipowym drzewie ukazała się Matka Boża z Dzieciątkiem, przepowiadając dla miasta klęski i zniszczenie. Przepowiednia ta miała się spełnić, gdy Kozienice wraz z kościołem zostały spalone przez Szwedów podczas wojny północnej i gdy nastąpiła epidemia cholery. W maju 2009 r. kapliczka spłonęła. Następnie została odbudowana i poświęcona w 2016 roku.

Kapliczka Cudów

Dalej rzeka mija miejscowości Holendry Kozienickie, Holendry Piotrkowskie i Holendry Kuźmińskie, dawniej zasiedlane przez kolonistów holenderskich, niemieckich. W Holendrach Kuźmińskich ponadto znajduje się dawny cmentarz ewangelicki, gdzie chowani byli osadnicy olenderscy.

Potem Zagożdżonka dociera do Świerży Górnych, gdzie tuż za ujściem Zagożdżonki do Wisły znajduje się przeprawa promowa do Antoniówki.

Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z roku 1121. Początkowo jej nazwa brzmiała Zwirnow, natomiast

NAD ZAGOŹDŹONKĄ

u Jana Długosza pojawia się nazwa Swyrsze. W XV wieku wieś dzieliła się na Świerże Wielkie zwane Górnymi i Świerże Małe zwane Dolnymi. Osada strzegła przeprawy na Wiśle na trakcie z Małopolski na Litwę.

Kościół Świerze

*Zabykowa
dzwonnica Świerże*

W Świerżach Górnych, przy kościele pw. św. Jakuba Apostoła znajduje się zabytkowa dzwonnica z 1744 roku. Została ona wybudowana razem z poprzednią świątynią, która w 1944 roku została zniszczona. Obecny kościół powstał w latach 70-tych XX wieku.

Na cmentarzu przykościelnym pochowany jest wnuk Stanisława Augusta Poniatowskiego – Ludwik hrabia Grabowski „gospodarz w Świerżach”.

W tylnej części cmentarza komunalnego w Świerżach Górnych znajduje się jedyny na terenie gminy Kozienice cmentarz z I wojny światowej, objęty prawną ochroną i wpisany do rejestru zabytków Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Pochowani są tam żołnierze armii rosyjskiej i austro-węgierskiej.

Świerże Górne – cmentarz z I wojny światowej

Ze Świerży Górnych pochodzi Marcin Awizeń – złoty medalista letnich igrzysk paraolimpijskich w Pekinie w 2008 roku oraz srebrny medalista lekkoatletycznych mistrzostw świata niepełnosprawnych rozgrywanych w 2011 roku w Nowej Zelandii.

NAD ZWOLANKĄ

Jednym z dopływów kanału Gniewoszowsko-Kozienskiego jest **Zwolanka**. Źródła Zwolanki znajdują się koło **Polesia** (gmina Puławy). W pobliżu miejscowości w latach 1996-2000 utworzono cmentarz żołnierzy niemieckich poległych w czasie II wojny światowej, na którym umieszczono szczątki odnalezione na terenie województwa mazowieckiego i lubelskiego.

Dalej Zwolanka płynie na północ i za wsią Stara Zwola przyjmuje lewobrzeżny dopływ spod Czarnolasu.

Historia Czarnolasu sięga co najmniej XIV w. Z przekazów Jana Długosza wiemy, że wieś należała do Piotra Śliz, a później do jego córki – Barbary. W 1510 r. majątek trafił w ręce jej syna Piotra z Sycyny. Piotr miał siedmiu synów i dwie córki. Posiadane przez niego dobra zostały po śmierci żony podzielone między potomstwo. Jeden z jego synów – poeta Jan Kochanowski odziedziczył część Czarnolasu. Reszta wsi należała do jego stryja – Filipa. Z powodu niedokładnego wytyczenia granicy dochodziło do sporów między zarządcami obydwu części miejscowości. Nasiliły się one po roku 1574 r., gdy Jan zamieszkał Czarnolesie, gdzie tworzył aż do śmierci w 1584 r.

W 1602 r. mąż jednej z córek Jana – Polikseny, wykupił grunty należące do pozostałych, a w 1611 r. zdołał odkupić resztę wsi. W ten sposób majątek został scalony i trafił w ręce potomków poety.

Czarnolas – dwór

W późniejszych wiekach wielokrotnie zmieniali właściciele, którzy z różnym zapałem i skutkiem dbali o pamiątki po Janie.

W 1904 r. właścicielem Czarnolasu został Stanisław Zawadzki. Doprowadził do odbudowania dworu (21°42'37.36"E 51°25'50.50"N), który bez większych zmian zachował się do dzisiaj. Mieści się w niej Muzeum Jana Kochanowskiego z wystawą stałą pt.: „Jan Kochanowski – duch miejsca i klimat epoki”.

Przed dworem stoi pomnik poety z 1980 r. autorstwa M. Weltera (ur. 1928 r.)

Wokół zabudowań rozciąga się park. Do 1770 r. rosła w nim lipa, którą w swoich wierszach upamiętnił Jan Kochanowski. W jej miejscu, w 1824 r. Magdalena Lubomirska (ówczesna właścicielka Czarnolasu) ułożyła kamienną płytę. Jej następczyni – Teresa Jabłonowska, na płycie nakazała ustawić piaskowcowy obelisk. W 1868 r. Władysław Jabłonowski dodał do niego popiersie (zamówił popiersie Jana, ale artysta, jak się później okazało, wykonał popiersie brata poety – Piotra). Na płycie stanął także kamienny sarkofag z napisem Urszula i czterowierszem z „Trenu XIII”.

Za budynkiem muzeum znajduje się dawna kaplica. Pod jej murami odnaleziono fragmenty wcześniejszych budowli. Możliwe, że tutaj był zlokalizowany dwór poety. Budowę kaplicy rozpoczęła Magdalena Lubomirska w 1826 r. We wnętrzu wystawione były wszystkie zachowane pamiątki po

Kochanowskiem oraz księga pamiątkowa, w której odwiedzający składali podpisy, w podziemiach urządzono kryptę. Obecnie we wnętrzach kaplicy prezentowana jest wystawa „Mały Wawel”, której głównymi elementami są postaci w strojach historycznych ustawione w scenie prezentującej przekazanie przez Jana Kochanowskiego tekstu „Satyra” królowi Zygmuntowi Augustowi.

Jan Kochanowski herbu Korwin (1530–1584) urodził się w Sy-cynie. Studiował na Akademii Krakowskiej. W 1551 r. wyjechał do Królewca, potem kształcił się w Padwie. Po powrocie do kraju związany był z dworami możnowładców, a od 1563 r. z dworem królewskim. Był to okres intensywnej pracy twórczej oraz zaangażowania w sprawy polityczne. Osiągnął z Dorotą Podlodowską z Przytyka. Po roku 1570 coraz więcej czasu spędzał w Czarnolesie, gdzie zamieszkał wraz z żoną i doczekał się licznych potomstwa. Kochanowski zmarł w czasie narady senatorów w Lublinie. Pochowany został w Lublinie, skąd na początku XVII w. zwłoki przewieziono do Zwolenia. W 1984 r. w czasie symbolicznego pogrzebu w odrestaurowanej krypcie zwoleńskiego kościoła ponownie złożono szczątki poety.

Kochanowski pozostawił po sobie kilkaset utworów pisanych po polsku i po łacinie. Napisał 300 fraszek, 59 pieśni, cykl trenów, elegie, epigramy, ody, poematy, tragedię, przetłumaczył 150 psalmów. Uznawany jest za najlepszego poety słowiańskiego, twórcę „nowoczesnego języka literackiego oraz nowych form artystycznych w poezji polskiej”, jednego z najwybitniejszych twórców renesansowych w Europie.

Za Czarnolasem rzeczka płynąc na wschód, mija **Piątków** ze Zborem Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan, dociera w okolice osady Grzywacz z głazem upamiętniającym zwycięską potyczkę partyzancką z 28 marca 1944 r. Dalej zasila stawy hodowlane. Równolegle do rzeki prowadzi niebieski szlak pieszy (MZ-151-n Mniszew – Janowiec). Strumień wpada do Zwolanki, która płynie na północ.

Przy stawach w **Bąkowcu** k. Garbatki Letniska Zwolanka przyjmuje lewobrzeżny dopływ nazywanym Strugą Policką. **Struga Policka** ma źródła pod Policzną.

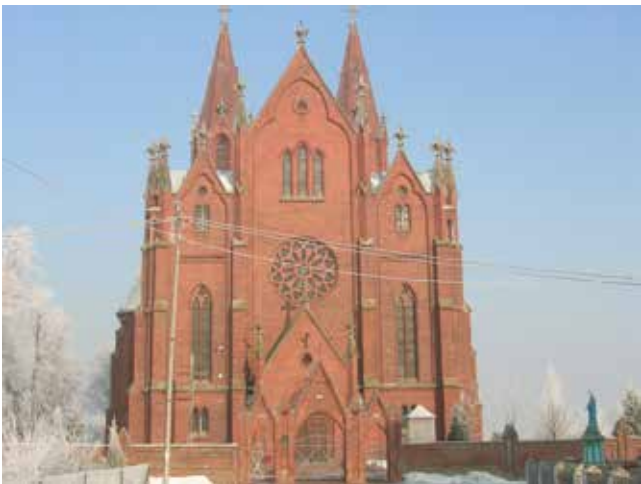
Nazwa **Policzna** wywodzi się od wyrazu „police” oznaczającego teren bezleśny. Pierwsze wzmianki o niej pochodzą z XII w., gdy była niewielką osadą położoną w puszczy. W końcu XV w. trafiła w ręce Jana z Kochanowa (dziada poety) jako wiano Barbary ze Ślizów. W 1718 r. została

przekazana kasztelanowi lubelskiemu Adami Szaniawskiemu w ramach spłaty długu. Następnie należała do Potkańskich i Jabłońskich. W 1884 r. majątek kupiła hrabina Maria z Tyzenhauzów Przezdziecka (1827–1890). Wybudowano wówczas wg projektu arch. J. Wernera piętrowy neorenesansowy pałac (21°37'40.68"E 51°27'20.80"N). W latach 1914-15 budynek pełnił funkcję lazaretu. Nie uchroniło go to przed zniszczeniami przez pociski wystrzelwane z dział artyleryjskich. W okresie międzywojennym pałac został wyremontowany, po II wojnie światowej umieszczono w nim szkołę. Wokół zachował się park oraz zabudowania gospodarcze (m.in. gorzelnia) i stawy rybne. Dziś obiekt, który wrócił do dawnych właścicieli, nie jest udostępniony do zwiedzania.

Pierwszy kościół powstał w Policznej w XV w. Wystawił go Andrzej Białaczowski – dziad Jana Kochanowskiego. Kolejny wybudowała w 1740 r. Ewa z Szaniawskich Suchodolska. W 1892 r. odbył się w nim ślub Stefana Żeromskiego z Oktawią Rodkiewicz. Uroczystości świadkował Aleksander Głowacki (ps. Bolesław Prus).

Obecną świątynię pw. św. Stefana (21°37'38.89"E 51°27'02.86"N) ufundowała hrabina Przezdziecka. Monumentalna budowla z czerwonej cegły wystawiona w latach 1889–1894 utrzymana jest w stylu neogotyckim. W latach 1917–21 proboszczem parafii i był błogosławiony ks. Kazimierz Sykulski (1882–1941), który zginął w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau za działalność patriotyczną.

W Policznej znajdują się dwa cmentarze. Stary Cmentarz położony jest przy ul. Starowiejskiej, Nowy Cmentarz przy

Kościół pw. św. Stefana w Policznie

ul. J. Kochanowskiego. Znajdują się na nim m.in. mogiły żołnierzy, którzy zginęli we wrześniu 1939 r. Na zakręcie przed nekropolią stoi pomnik upamiętniający miejsce rozstrzelania w 1943 r. 35 mieszkańców wsi Policzna jest siedzibą władz gminy. Znajdują się

tu ośrodek zdrowia, szkoła, punkty handlowe i usługowe.

Struga Policka po przepłynięciu przez Policzną kieruje się na wschód. Dociera do Gródka.

W czasach, gdy zaczęło kształtować się państwo polskie w dzisiejszym **Gródku** istniała osada obronna. W jej pobliżu powstała wieś, z której podatek już w XI w. odprowadzano do klasztoru w Sieciechowie. W XV w. wieś należała do Ślizów, a po ślubie Anny Mysłowskiej z Andrzejem (bratem stryjecznym Jana) do Kochanowskich.

W Gródku stoi zabytkowy kościół pw. św. Trójcy (21°40'27.75"E 51°27'56.92"N). Budowlę wzniesiono w latach 1593–95. Została przebudowana w 1907 r. Najcenniejszym elementem jej wyposażenia jest późnorenesansowe drewniane epitafium Andrzeja Kochanowskiego, fundatora świątyni. Centralna część to obraz rycerza w zbroi w pozycji leżącej, wspartego na lewym ramieniu. Górną i dolną część zajmują łacińskie napisy. Epitafium wykonane w 1620 r. ozdabiają snycerskie ornamenty.

Przed kościołem stoi drewniana dzwonnica z 1896 r. Przez Gródek prowadzą czerwony szlak rowerowy i niebieski szlak pieszy MZ-151-n (Mniszew – Janowiec). Szlakiem pieszym można dotrzeć do położonego w pobliżu wsi grodziska.

Za stawami w Bąkowcu Struga Policka wraz z Zwolanką wpadają do Kanału Gniewoszowsko-Kozienickiego.

Na tej samej wysokości co Zwolanka do kanału wpada prawobrzeżny dopływ spod Sieciechowa. W **Sieciechowie** zachowały się kościoły z XVIII w. i ślady cmentarzyska z okresu kultury przeworskiej. Założycielem miejscowości był palatyn Władysław Hermana - możnowładca Sieciech. Jego gród należał do najznamienitszych między Sandomierzem i Płockiem. Stanowił centrum ogromnych dóbr, których właściciel bił nawet własną monetę. Na północ od Sieciechowa rozciąga się jezioro Czaple o pow. 18 ha.

Na wschód od miejscowości, przy drodze krajowej nr 48, położone jest **Opactwo** z pobenedyktynskim zespołem klasztornym z XVIII w. (pierwszy klasztor istniał tu już w XII w.) W pobliżu znajduje się fort Bema (Wannowskiego), jedno z umocnień twierdzy Dęblin znajdującej się na wschodnim brzegu Wisły.

NAD PLEWKĄ

Kolejnym lewobrzeżnym dopływem Wisły jest rzeka Plewka. Jej źródła znajdują się koło wsi Florianów (gmina Policzna). Uregulowanym korytem płynie przez tereny rolnicze w kierunku południowym. Przepływa pod mostem drogi krajowej nr 12 (w pobliżu karczma). Dociera w okolice Łagowa.

Mapa 6. Nad Plewką – skala 1:300000

Łagów należał do dóbr nazywanych kluczem janowieckim i często zmieniał właścicieli. W 1800 r. mieszkał tu Stanisław Odrowąż Pieniążek (1760–1840). Jego spadkobier-

*Łagów
– kościół pw. św. Floriana*

ca Florian ufundował kościół pw. św. Floriana Męczennika (21°30'15.58"E 51°25'23.34"N). Wybudowano go w latach 1862–63.

Za Załazami Plewka łączy się z dopływem spod Jabłono-wa. Skręca na południe. W Starym Zamościu przepływa koło szkoły. Po 4 km płynięcia wśród pól dociera do miejscowości Okrężnica. Skręca na wschód i towarzysząc drodze wpływa pomiędzy zabudowania Przyłęku.

Przyłęk – zachód słońca

Przyłęk istniał w XV w. Odprowadzana był z niego dzieścina do klasztoru na Świętym Krzyżu. Należał do rodziny Firlejów. Od 1537 r. wchodził w skład dóbr nazywanych „kluczem janowieckim”. W 1577 r. okolice Przyłęku dzierżał Jan Kochanowski. Potem były w rękach Lubomirskich, Tartów, Piaskowskich, Grabieńskich. W czasie II wojny światowej działały tu oddziały Batalionów Chłopskich, co upamiętnia pomnik Tadeusza Salamończyka ps. Miły (1925–1944), który od 1942 r. walczył jako dowódca drużyny.

W sierpniu 1944 r. wszyscy mieszkańcy Przyłęku zostali wysiedleni z powodu tworzenia tzw. przyczółku puławskiego. Walki trwały przez kilka dni. Zginęło blisko 900 żołnierzy, którzy zdołali przeprawić się na zachodnią stronę Wisły, pod silnym ostrzałem niemieckim. Dzięki skupieniu się hitlerowców na obronie tego fragmentu frontu, udało się złamać ich opór na położonym bardziej na północ przyczółku warecko-magnuszewskim. Powracający po wojnie mieszkańcy zastali zniszczone domy i zaminowane pola. Drewniany kościół wybudowany w 1926 r. nie miał okien, a większość desek była uszkodzona przez pociski. Przerwał budynek plebani, który służył Niemcom jako szpital polowy.

www.przylek.pl

Po uzyskaniu zgody od władz, rozpoczęto rozbiórkę starego kościoła i budowę nowego. W 1979 r. odwiedził go zielarz ojciec Czesław Klimuszko, który ukrywał się w czasie wojny w jednym z pobliskich domów.

W miejscowości wzniesiono obelisk ku czci odzyskania niepodległości w 1918 r.

Dziś Przyłek stanowi centrum administracyjne gminy, z gimnazjum, ośrodkiem zdrowia, stacją paliw i obiektami handlowymi. Lokale gastronomiczne znajdują się w Lipinach i Zamościu Starym.

Na północny-wschód od Przyłęku znajduje się miejscowość **Nowa Mszadla**, a w niej pomnik pomordowanych w 1942 r.

Za Przyłękiem Plewka płynie na wschód. Koło wsi Stara Baryczka wpada do niej strumień Czerniawka.

Źródła **Czerniawki** znajdują się koło wsi Tadzín. Płynie wśród pól na zachód. Przyjmuje prawo-

Nowa Mszadla – pomnik pomordowanych w 1942 r.

brzeżny dopływ spod Kolonii Łągów (przy drodze nr 12 – bar). Za Pająkowem, po połączeniu z dopływem spod Helenowa, nurt ma bardziej naturalny charakter. Przez Łaguszów przepływa meandrując we wciętej dolinie.

W pobliskiej Wólce Łagowskiej, na cmentarzu znajduje się grób kpt. pilota Tadeusza Sędzielowskiego, dowódcy 121. eskadry myśliwskiej, który zginął 8 września 1939 r. po zestrzeleniu jego samolotu w czasie walki z dwoma niemieckimi myśliwcami. Krzyż na grobie wykonany jest ze szczątków rozbitego samolotu.

Na wysokości wsi Nowe Ławeczko dolina rozszerza się i staje się podmokła. Wkoło zamiast pól jest coraz więcej lasów. W pobliżu miejscowości Stara Baryczka Czerniawka wpada do Plewki. Dalej połączone rzeki płyną na wschód. Przekraczają granice województwa mazowieckim z lubelskim.

W **Kolonii Janowice** tworzą duży zbiornik wodny (13 ha). Tu rozpoczyna się Kazimierski Park Krajobrazowy. Dalej znajdują się stawy hodowlane.

Dalej Plewka płynie przez **Janowiec**. Na wzgórzu wznosi się zamek Firlejów.

W miejscowości stoi kościół pw. św. Małgorzaty z nagrobkiem Firlejów wykonanym przez arch. S. Gucciego) i wpada do Wisły. W pobliżu działa przeprawa promowa do Kazimierza Dolnego n. Wisłą.

NAD ZWOLENKĄ

Na południe od Plewki do Wisły wpada Zwoleńka. Zwoleńka (Zwoleńka) liczy 37 km długości. Jej dolina objęta jest ochroną w ramach Obszaru Natura 2000. Źródła rzeki znajdują się w pobliżu wsi Linów w pobliżu Puszczy Kozienickiej. Przez Linów przebiega żółty szlak pieszy.

Zwoleńka płynie w kierunku wschodnim, za leśniczówką Motorzyny (21°31'02.87"E 51°23'54.63"N), na północ od wsi Jedlanka, skręca w prawo na południe. Tworząc podmokłą dolinę, dociera do Zwolenia.

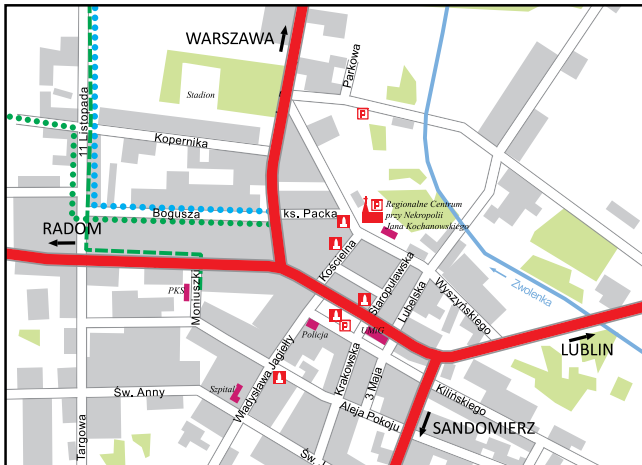
Mapa 7. Nad Zwoleńką – skala 1:262000

W **Zwoleniu**, nad brzegiem Zwoleńki, odnaleziono ślady działalności człowieka sprzed 65–80 tysięcy lat, czyli z okresu paleolitu (epoki kamienia łupanego), gdy tę część kraju porastała tundra, którą od północy ograniczał lądolód. W czasie badań archeologicznych odkryto dziesiątki narzędzi krzemienych oraz setki kości zwierzęcych (m.in. bizonów stepowych, mamutów, nosorożców włochatych, reniferów). Świadczą o tym, że nad Zwoleńką, znajdował się wodopój, z którego

korzystały liczne gatunki, a dobrze zorganizowana grupa Neandertalczyków z okresu kultury mikockiej prowadziła tu wielokrotnie polowania oraz oprawiała na miejscu zdobycz.

Mapa 8. Plan centrum Zwolenia

Niewiele wiadomo o okolicach Zwolenia w kolejnych wiekach. Dopiero z końca X w. podchodzą informacje o osiedleniu się tu Polan. W XI w. wiódł tędy trakt z Radomia do Sieciechowa, a w XIV w. prowadził w pobliżu także trakt z Mazowsza przez Sieciechów do Sandomierza. Wykorzystując korzystne położenie pomiędzy dwiema drogami, podjęto decyzję o założeniu na części gruntów należących dotąd do wsi Strykowice osady Gotardowa Wola. W 1425 r. Władysław Jagiełło wydał przywilej utworzenia na jej miejscu miasta. Powstał Zwoleń zarządzany na podstawie prawa magdeburskiego. Wójtem został dotychczasowy dzierżawca Jan Cielątko. Miasto uzyskało prawo do organizacji targu w czwartek, a potem kilku jarmarków w ciągu roku. Od 1555 r. rzemieślnicy pracujący w Zwoleniu mieli prawo zrzeszania się w cechy. W 1570 r. miejscowość podniesiono do rangi siedziby starostwa.

W poł. XVII w. miasto zaczęło podupadać. W XIX w. weszło w skład Księstwa Warszawskiego, a potem Królestwa Polskiego. W 1869 r. utraciło prawa miejskie, które odzyskało w 1925 r. (w 500. rocznicę istnienia).

W czasie okupacji w Zwoleniu znajdowała się siedziba Rejonu I „Południe” należącego do Obwodu AK Kozienice. Jej komendantem był por. Jan Zawadzki „Gerwazy”. Działały także oddziały Batalionów Chłopskich. 30 września 1942 r. kilku partyzantów oddziału BCh Ośka pod dowództwem Włady-

sława Owczarka ps. Bula uwolniło ze zwoleńskiego więzienia blisko 50 więźniów.

W 1942 r. Niemcy wywieźli wszystkich Żydów do obozu zagłady w Treblince. W 1944 r. rozstrzelali na rynku 45 mieszkańców miasta. Przypomina o tym tzw. „Ściana śmierci” z figurą orła, znakiem Polski Walczącej oraz Krzyżem Katyńskim poświęconą mieszkańcom ziemi zwoleńskiej zamordowanym w czasie II wojny światowej.

Przez miasto przebiegają, jak w dawnych wiekach, dwie ważne drogi. Droga krajowa nr 12 (Łęknica – Berdyszcze) i droga krajowa nr 79 (Warszawa – Bytom). Centralnym punktem Zwolenia jest rynek z nowo wybudowaną siedzibą urzędu miasta i gminy oraz z pomnikiem Jana Kochanowskiego (21°35'03.11"E 51°21'23.03"N). Więcej pamiątek związanych z mistrzem z Czarnolasu, znajduje się w Centrum Regionalnym przy Nekropolii Jana Kochanowskiego (ul. Wyszyńskiego 30). Centrum utworzone zostało przy najważniejszym zabytku Zwolenia – kościele pw. św. Krzyża (21°35'06.40"E 51°21'30.38"N).

Pierwsza drewniana świątynia istniała już przed lokacją miasta. W latach 1566–75 proboszczem parafii i był Jan Kochanowski. Przebywając na dworze biskupim i królewskim, urząd pełnił tytularnie. W 1610 r. do świątyni dobudowano kaplicę Kochanowskich, a w 1620 r. – kaplicę Owadowskich. W okresie międzywojennym dostawiono nawy boczne i ceglana wieżę wieńczącą główną fasadę. W 1948 r. we wnętrzu

*Zwoleń – kościół
pw. Podwyższenia Krzyża świętego*

wykonano polichromie. Ołtarz główny i ambona pochodzą z XVIII w. Do zakrystii kościoła prowadzi portal z XVI w., w którym zachowały się drzwi okute żelazem. W latach 20. XX w. dobudowano nawy boczne. Kaplicę Kochanowskich pw. św. Franciszka ufundował Adam, bratanek Jana po Mikołaju z Sycyny. Kwadratowa budowla wykonana z cegły przykryta jest ośmioboczną kopułą zwieńczoną latarnią. Oddzielona jest od nawy arkadami. Posiada dwa okna. W podziemiach utworzono kryptę, w której umieszczono prochy Jana i jego rodziców. W XIX w., zgodnie z zarządzeniami władz, rozpoczęto przenoszenie grobowców znajdujących się w kościołach na cmentarze. W Zwoleniu w 1830 r. szczątki Kochanowskich wydobyte z krypty złożono w zbiorowej mogile. Zapomnianą odnaleziono w 1901 r., gdy przystąpiono do kopania fundamentów pod nową kaplicę. Zebrane szczątki umieszczono w 14 pojemnikach i złożono w odnowionej Kaplicy Kochanowskich w czasie uroczystego pochówku w 1984 r.

Kaplicę Owadowskich ufundowała wnuczka poety po najstarszej córce Ewie. W ołtarzu znajduje się płaskorzeźba przedstawiająca scenę zabójstwa biskupa Stanisława. Po bokach stoją rzeźby św. Salomei i św. Kunegundy. W krypcie pod kaplicą składano ciała dziedziców Strykowic Górnych.

Za kościołem przygotowano duży parking. Przed świątynią, przy skrzyżowaniu ul. S. Wyszyńskiego i ks. Packa znajduje się Pomnik Nieznanego Żołnierza z tablicą z 1925 r. Umieszczono w nim ziemię z pola bitwy pod Anielinem-Laskami.

W północnej części Zwolenia, na granicy ze Strykowicami, na rzece Zwolence w 1977 r. utworzono sztuczny zbiornik wodny. Przy przebudowanym i powiększonym w 2014 r. obiekcie znajdują się park z zabytkowym drzewostanem oraz urządzenia rekreacyjne.

W Zwoleniu działają szpital, banki, urzędy, stacje benzynowe, poczta, dworzec PKS, różnego rodzaju placówki handlowe, lokale gastronomiczne i obiekty noclegowe. Co roku organizowana jest składająca się z wielu różnorodnych wydarzeń (wystawy, koncerty, recitale) impreza zwana „Imieninami Pana Jana”. W 2012 r. wyróżniona została tytułem najlepszego produktu turystycznego Mazowsza.

Za Zwoleniem rzeka płynie na południowy-wschód. Silnie meandruje w naturalnej dolinie, tworząc liczne starorzecza. Na wysokości Nowej Zielonki przyjmuje lewobrzeżny dopływ, który swoje źródła ma za miejscowością Szczęście. Strumień płynie ze Szczęścia na południe do Starego Grabowa.

www.zwolen.pl

Przy drodze do Nowej Zielonki stoi wybudowana z cegły kaplica św. Zofii (21°39'24.28"E 51°21'12.91"N). Powstała jako nekropolia rodziny Lenkiewiczów. Znajdujący się w pobliżu dworek popadł w ruinę, zachował się otaczający go park z pomnikowymi dębami.

Po drugiej stronie strumienia leży **Grabów nad Wisłą**. Istniejący tu folwark w czasie wojny przejęli Niemcy. Po 1945 r. zarządzało nim Zjednoczenie Państwowych Gospodarstw Rolnych w Kielcach. Od 1958 r. działa tu Zakład Doświadczalny Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowego Instytutu Badawczego.

Stary Grabów – kaplica pw. św. Zofii

Pole maków

Za Zielonką Zwolenka dalej płynie na południowy-wschód. W Wysocinie wpada do niej strumień wypływający pod Sydołem, przepływający przez Sycynę.

W **Sycynie** urodził się Jan Kochanowski. Przypomina o tym popiersie poety umieszczone przy głównej drodze (obok parking).

W 2003 r. w zachodniej części miejscowości utworzono **Zespół przyrodniczo-krajobrazowy „Sycyna”** (21°35'52.48"E 51°18'24.10"N). Obejmuje on swoim zasięgiem część doliny strumienia Przerwaniec oraz park, w którym wg badań archeologicznych stał dom rodzinny poety. Umieszczono tu tablice informacyjne, zrewitalizowano stawy.

We wschodniej części wsi zachował się obelisk z 1621 r. (21°36'23.08"E, 51°18'29.02"N) upamiętniający zwycięstwo Chodkiewicza nad Turkami.

Za Sycyną do strugi wpada prawobrzeżny dopływ spod Jasieńca Soleckiego.

W 1838 r. **Jasieniec Solecki** (wraz z wsiami Kawęczyn i Barycz) został nadany gen. Szabelskiemu. Wśród pozostałości parku przydworskiego pozostały tylko ruiny budowli z XIX w. W ich pobliżu znajduje się kościół pw. Niepokalane-go Poczęcia NMP (21°37'58.92"E 51°17'23.10"N). Świątynia ufundowana na początku XIX w., w latach 1921–30 został rozbudowana wg projektu arch. Z. Gawlika.

Dalej Zwolenka płynie na południowy-wschód. Około pięć kilometrów przez ujściem do Wisły zaczyna się wyjątkowo podmokły fragment doliny, z licznymi zbiornikami wodnymi.

W 1990 r. utworzono tu **rezerwat „Borowiec”**, który chroni roślinność porastającą torfowiska oraz liczne gatunki zwierząt wodno-błotnych. Znajduje się tu drugie pod względem liczebności siedlisko żółwia błotnego w kraju.

Żółw błotny jest jednym z najstarszych gatunków zwierząt występujących w Polsce i jedynym naturalnie zamieszkującym te tereny przedstawicielem żółwi. Wykształcił się wcześniej niż mamuty. Ciało tego niewielkiego (do 25 cm długości) gada od spodu chroni płastron, a od góry karpaks (pancerz), dzięki którym zwierzę nie ma naturalnych wrogów. Żółwie są zmiennocieplne, dlatego zapadają w sen zimowy. Do ich wyjątkowych cech należy to, że widzą promieniowanie podczerwone.

Gatunek jest wpisany do Polskiej Czerwonej Księgi Zwierząt i objęty ścisłą ochroną.

Rezerwat Borowiec

NAD IŁŻANKĄ

Na południe od ujścia Zwolenki do Wisły koło wsi Chotcza Dolna swoje ujście ma **Iłżanka**. Jest to druga pod względem długości (po Radomce) rzeka w regionie. Liczy 77 km długości. Źródła znajdują się koło Gąsaw Rządowych (w pobliżu stacji PKP Szydłowiec). Płyńie stamtąd na wschód. Od północy opływa „Piekło Mirowskie”, czyli wzgórze o wysokości względnej ok. 20 m z licznymi wychodniami piaskowców o zróżnicowanych kształtach i wysokościach.

Przez kilkaset metrów znajduje się w granicach województwa świętokrzyskiego.

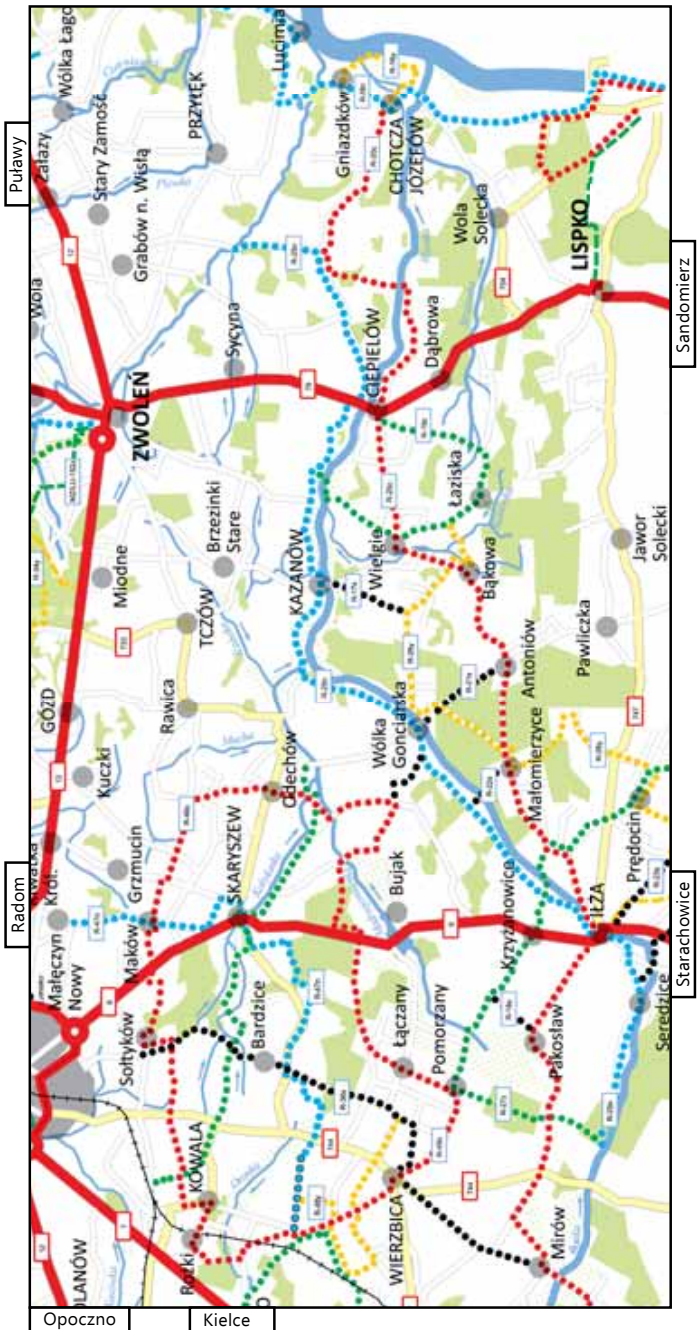

„Piekło Mirowskie”

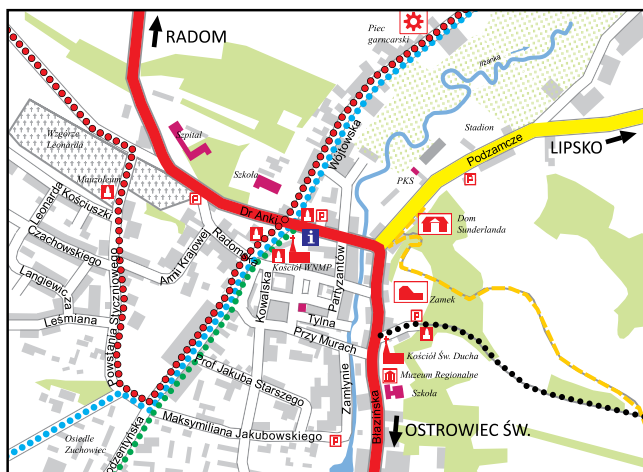
Największą miejscowością położoną nad Iłżanką jest **Iłża**. Iłża powstała w XII w. przy przeprawie przez rzekę. Grodzisko, tzw. Kopiec tatarski, które jest pozostałością po osadzie z XII w. można obejrzeć przy ul. Staromiejskiej (21°15'14.90"E 51°10'11.72"N).

W XIII w. w pobliżu założono osadę, której nadano prawa miejskie. Nie była własnością królewską (jak np. Jedlnia, Koziernice, Radom, Ryczywół i Zwolen), ani szlachecką (jak większość miast i miasteczek), lecz biskupią. Należała do ziem zarządzanych przez biskupa krakowskiego i przez to była silnie związana z Małopolską.

Mapa 9. Nad Łężanką – skala 1:326000

Mapa 10. Plan centrum Iłży

W 1340 r. biskup Jan Grot podjął decyzję o budowie w Iłży zamku, który miał zapewnić ochronę okolicznym terenom.

Rozbudowę kamiennej budowli ulokowanej na szczycie wapiennego wzgórza wznoszącego się nad Iłżanką rozpoczął biskup Florian z Mokrska, a kontynuowali ją jego następcy. W XVI w. stała się okazałą, renesansową rezydencją z murywanymi bastcjami. Odwiedzali ją nie tylko biskupi krakowscy, ale także inni dygnitarze, a nawet królowie. Po zniszczeniach z czasów potopu szwedzkiego, twierdzę odbudował Andrzej Trzebnicki. Do jej upadku przyczyniło się przejście na własność rządu.

Dzisiaj do zwiedzania udostępniona jest okrągła wieża, czyli stół ($21^{\circ}14'27.80''E$ $51^{\circ}09'43.70''N$), z której można oglądać panoramę okolicy wraz oddalonym o kilkadziesiąt kilometrów pasmem Łysogór z klasztorem na Świętym Krzyżu. W maju na zamku odbywa się turniej rycerski.

U stóp wzgórza zamkowego na prawie magdeburskim założono nowe miasto. Posiadało prostokątny rynek z odchodzącymi od niego prostopadle ulicami, otoczone było murem obronnym i fosą.

W XV w. na bazie tutejszych zasobów naturalnych, czyli wapienia i gliny, drewna z pobliskiej Puszczy Iłżeckiej niezbędnego do opalania pieców oraz umiejętności rzemieślników należących do cechu, zaczęło się rozwijać garncarstwo. Powstające tu doskonałe wyroby ceramiczne wywożone były nie tylko do Krakowa, Lublina i Wrocławia, ale trafiały także do dzisiejszych Czech, na Litwę i Białoruś. Jeden z ty-

powych pieców garncarskich z pocz. XX w. ze specjalną wapienną obudową, ograniczającą możliwość wywołania pożaru w czasie pracy, znajduje się na ul. Wójtowskiej (21°14'29.70"E 51°10'03.28"N).

W okresie największego rozkwitu miasta wniesiono renesansowy kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (21°14'12.00"E 51°09'47.11"N). Wielokrotnie odnawiany zachował oryginalny układ z utrzymaną w stylu późnorenesansowym kaplicą Szyszkowskich (pw. Św. Krzyża) z 1629 r. (przypominającą renesansową kaplicę zygmuntofską na Wawelu), murem, zabudowaniami parafialnymi z 1 poł. XVII w. i dzwonnica z 1758 r.

Przed murem kościelnym od strony ul. Radomskiej, znajduje się pomnik Antoniego Hedy ps. Szarego (1916–2008), generała brygady Wojska Polskiego, dowódcy oddziałów partyzanckich.

Ul. Radomską można dojść do cmentarza na Wzgórzu Leonarda, gdzie utworzono mauzoleum poświęcone poległym w czasie II wojny światowej. Znajduje się tam kwatera żołnierzy, którzy zginęli 8 i 9 września 1939 r. podczas bitwy, jaka rozegrała się w okolicach Iłży. Była to jedna z największych i najbardziej krwawych bitew kampanii wrześniowej. Brało w niej udział Południowe Zgrupowanie Armii „Prusy” pod dowództwem gen. S. Skwarczyńskiego (Iłży bronił 7. Pułk Piechoty Legionów dowodzony przez płka W. Muzykę) oraz Niemiecki 15. Korpus Zmotoryzowany z 10. Armii dowodzony przez gen. W. von Reichenau.

Iłża – rekonstrukcja bitwy

Historię miasta przybliży Muzeum Regionalne przy ul. Błazińskiej (21°14'23.12"E 51°09'38.55"N), które mieści się w budynku wybudowanym w 1448 r. przez biskupa Zbigniewa Oleśnickiego (1423–1455).

Obok znajduje się niewielki kościół pw. św. Ducha.

Przy ul. Podzamcze (21°14'27.12"E 51°09'49.23"N) zachował się budynek, który był pierwotnie fabryką fajansu należąca do Sunderlandów. Przebudowany na kamienicę, wielokrotnie gościł Bolesława Leśmiana, odwiedzającego swoją ciotkę. Tu zapewne powstał cykl wierszy „W malinowym chruśniaku”. W Iłży odbywają się cyklicznie Dni Leśmianowskie (konkursy recytatorskie, przeglądy teatralne).

Iłża jest siedzibą władz gminy. Działają tu szkoły, szpital, bank, dworzec PKS, zakłady usługowe, lokale noclegowe i gastronomiczne oraz centrum informacji turystycznej. Nad zalewem na Iłżance znajduje się ośrodek wypoczynkowy (MGO-SiR), molo, plac zabaw, wypożyczalnia sprzętu wodnego.

Przez Iłżę przebiegają cztery szlaki rowerowe, dociera tu szlak żółty pieszy MZ/SW-5225-y (Iłża – Starachowice – Wykus).

Z Iłży można dojechać turystyczną kolejką wąskotorową do Marcul.

Marcule położone w Puszczy Iłżeckiej, przy drodze krajowej nr 9, to siedziba tutejszego nadleśnictwa. Najważniejszą atrakcją jest Centrum Edukacji Przyrodniczej z arboretum (21°12'52.22"E 51°05'45.43"N), na terenie którego można obejrzeć blisko 600 gatunków roślin, w tym wiele objętych ochroną. Przy arboretum przygotowano duży parking, miejsce na ognisko, wiaty ze stołami oraz liczne tablice informacyjno-edukacyjne. Są tu również drewniane rzeźby np. olbrzymich żółędzi, kołowrotki z grammi edukacyjnymi, zegar słoneczny i leśne cymbały.

Kilka kilometrów na zachód od Marcul, w sercu Puszczy Iłżeckiej, przy Ostrowieckim Gościńcu znajduje się Piotrowe Pole (21°17'05.64"E 51°05'20.02"N). To jedna ze śródleśnych wsi, która za pomoc partyzantom w czasie II wojny światowej zapłaciła najwyższą cenę (podobne losy spotkały wsie w Lasach Przysusko-Szydłowieckich). 1 października 1944 r. formujący się oddział Armii Krajowej dowodzony przez por. Wincentego Tomasika ps. Potok został zaskoczony (w czasie nieobecności dowódcy) w pobliżu wsi przez silny oddział Niemców. Doszło do walki. Po obu stronach straty były znaczące, partyzantom udało się wydostać z okrężenia, ale wieś została spalona.

W pobliżu rozciąga się rezerwat przyrody „Piotrowe Pole”, który chroni starodrzew modrzewiowy liczący ponad 180 lat i 100-letnie buki.

Za Iłżą Iłżanka kieruje się na północny-wschód. Do miejscowości Jedlanka rzeka płynie wśród pól. Za Jedlanką Starą wpływa na tereny leśne. W Jedlance Nowej, przez most na rzece przechodzi czarny szlak rowerowy (Wólka Gonciarska – Antoniów). Przed Wólką Gonciarską przy rzece działają łowisko i ośrodek rekreacyjny. W miejscowości do rzeki wpada Stonawka.

Stonawka ma źródła w lesie koło wsi Podolany. Płynie na północny-zachód przez wieś Czerwona. Znajduje się tu kościół pw. św. Jana, w pobliskim Antoniowie cmentarz z zabytkową kapliczką i plac zabaw przy OSP. Przez Antoniów prowadzi czerwony szlak rowerowy (Michałów – Chotcza-Józefów) i czarny szlak rowerowy do Wólki Gonciarskiej.

Iłżanka dalej płynie na północny-wschód. W położonym na jej prawym brzegu **Kowalkowie** znajduje się kościół pw. św. Stanisława Biskupa (21°23'07.77"E 51°14'16.05"N). Świątynia powstała 1936 r. Jest to jeden z nielicznych na tym terenie kościołów drewnianych. Budowla posiada zdobienia snycerskie z motywami patriotycznymi.

W miejscowości Ruda (gmina Kazanów) na Iłżance znajduje się młyn wodny. Nurt rzeki zasila położone po zachodniej stronie starorzecze, które kilkaset metrów dalej łączy się ponownie z Iłżanką. Rzeka płynie uregulowanym korytem wśród łąk. Po skręceniu w prawo, na wschód, koło wsi Osuchów, przyjmuje lewobrzeżny dopływ Modrzejowiankę.

Modrzejowianka (zwana też Modrzejowicą) ma źródła w okolicach Wierzbicy. Do lat 90. XX w. działała tu duża cementownia. Na jej terenie odkryto liczne skamieniałości, w tym ślady pterozaura. Rzeka płynie na wschód. Pod Płudnicą przyjmuje prawobrzeżny dopływ spod Pakosławia i otaczających go torfowisk.

Torfowiska pakosławskie zajmują ponad 670 ha. Są pozostałością po torfowiskach przejściowych i niskich. Rosną tu okazy wierzby rokity i brzozy niskiej. Znajduje się tu najliczniejsze w Polsce stanowisko reliktowego języczka syberyjskiego. Ze zwierząt podlegających ochronie można tu spotkać wydrę, traszkę i kumaka nizinnego.

Od wschodu z torfowiskiem graniczy miejscowość **Pakośław**. W nocy z 19 na 20 maja 1915 r. w pobliżu wsi doszło do bitwy pomiędzy ochotnikami z Legionu Puławskiego a żołnierzami Landwehry. Legioniści przeprowadzili pięć ataków ponosząc znaczne straty (ranny został dowódca – płk. A. Reutt). Do podobnego starcia pomiędzy Niemcami broniącymi dogodnej pozycji wzdłuż bagien pakosławskich a próbującymi je zdobyć doszło pod pobliskim **Michałowem** (15 czerwca 1915 r.) Prochy licznie wówczas poległych zebrano dopiero w latach 20. XX w. i umieszczono we wspólnej mogile w pobliżu Pakosławia. Wystawiono pomnik-obelisk poświęcony poległym żołnierzom Legionu Puławskiego (21°09'26.2"E 51°11'15.80"N).

Mogiła z czasów wojny znajduje się także w położnym na zachodzie lesie. Należy do żołnierza AK ps. Sęp. Obok stoi mogiła żołnierza powstania styczniowego ps. Marios. Przy drodze do Gaworzyny znajduje się miejsce pierwszego pochówki partyzanta Tadeusza Wojtyniaka ps. Baca.

Z Pakosławia roztaczają się malownicze widoki na okoliczne pola rozciągające się na bezleśnych wzgórzach oraz stojące wśród nich olbrzymie wiatraki (elektrownie wiatrowe).

Za Pakosławiem Modrzejowianka zasila stawy hodowlane, przy których stoi młyn wodny. Dalej płynie na północ, a potem skręca na wschód. Przyjmuje lewobrzeżny dopływ spod Krzyżanowic.

W **Krzyżanowicach** znajduje się dworek z 1801 r. (21°14'21.05"E 51°11'35.72"N) otoczony zabytkowym parkiem (dziś Dom Pomocy Społecznej). W XIX w. była tu siedziba gminy, działała gorzelnia i młyn wodny.

Na północ od dworu (przy drodze krajowej nr 9), na terenie cmentarza stoi kapliczka, której początki sięgają XVI w. i związane są z cudownym źródłem wypływającym wówczas w tym miejscu.

Po drugiej stronie drogi krajowej nr 9 znajduje się kościół (21°13'59.21"E 51°11'31.43"N). Pierwsza świątynia powstał w XV w., gdy osada należała do Jana h. Dębno. Potem trafiła w ręce Piotra, który założył ród Krzyżanowskich. Współczesny kościół pw. św. Józefa Oblubieńca NMP powstał w 1936 r. wg projektu arch. A. Pinno (1891-1976). Zbudowany jest z miejscowego wapienia. Na dwuspadowym dachu umieszczono sygnaturkę sięgająca 30 m. Świątynia posiada jedną nawę i poprzeczny transept z kaplicami św. Otylii i św. Stanisława Kostki.

Przy drodze sklep spożywczy i restauracja.

Za Płudnicą i Podsuliszką Modrzejowianka zasila duże stawy rybne, położone po dwóch stronach drogi krajowej nr 9.

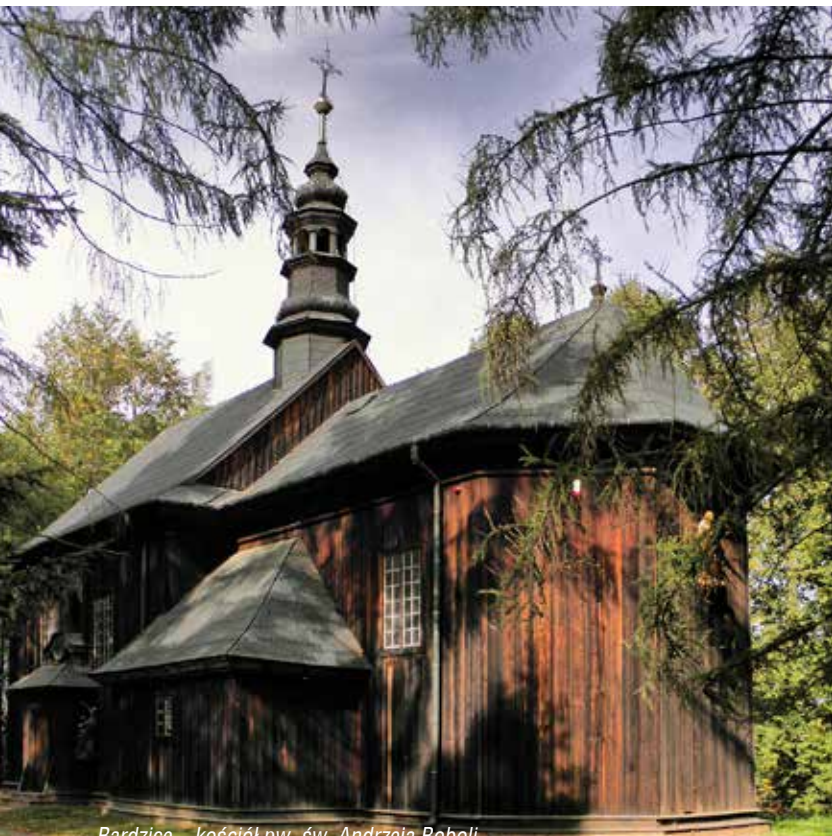
Pod Niedarczowem przyjmuje lewobrzeżny dopływ Kobylankę. **Kobylanka** ma źródła wśród pól położonych na zachód od Bardzic.

W **Bardzicach** znajduje się drewniany kościół z 1957 r. przeniesiony z Białobrzegów. Budowla powstała w 1771 r.

Dalej Kobylanka płynie do Skaryszewa znanego z targów końskich tzw. wstępów. W mieście znajduje się zabytkowy zespół kościelny pw. św. Jakuba oraz klasztor sióstr klarysek.

Kilka kilometrów dalej do Modrzejowianki wpada rzeka Tczówka. **Tczówka** ma swoje źródła w Puszczy Kozienickiej, na podmokłym terenie koło rezerwatu „Miodne” i rezerwatu „Ług Helenowski”. Płynie na południe, przecina drogę krajową nr 12, odwadnia pola między Lucinem a Janowem. Przez Borki dociera do Tczowa.

Tczów istniał już w XII w. Powstał przy trakcie ze Zwolenia do Radomia. Znajdował się tam modrzewiowy kościół pw. św. Jana Chrzciciela. Drewniana budowla spłonęła w 1616 r. od uderzenia pioruna. Odbudowana, zniszczona została

Bardzice – kościół pw. św. Andrzeja Boboli

przez walki z czasów wojen ze Szwedami, potem przez pożar (1790 r.) Obecna świątynia (21°26'42.63"E 51°19'31.22"N) wybudowana została w latach 1910–26 wg projektu arch. J.P. Dziekońskiego. Ceglany budynek utrzymany jest w stylu neogotyckim. Jego front zwieńczony jest dwiema wysokimi wieżami. We wnętrzu neogotyckie ołtarze i zabytkowe, 8-głosowe organy.

W czasie II wojny światowej w Tczowie (11.11.1943 r.) Niemcy przeprowadzili egzekucję 35 mieszkańców oskarżonych o działania konspiracyjne. Na zbiorowej mogile ustawiono jest figurka i płyta z pamiątkowym napisem.

W miejscowości znajdują się urząd gminy, bank i bankomat, przychodnia, apteka, poczta oraz sklepy.

Za Tczowem rzeka Tczówka kieruje się na południowy-zachód i wpada do Modrzejowicy. Modrzejowica płynie na południowy-wschód i za Osuchowem wpada do Iłżanki. Iłżanka kieruje się na wschód do Kazanowa.

Pierwszym, znanym z dokumentów, właścicielem ziem wokół dzisiejszego **Kazanowa** był Marcin Kaznowski herbu Grzymała. W 1566 r. uzyskał przywilej królewski i z gruntów wsi Miechów wydzielił teren dla nowego miasta. Miasto Kazanów uzyskało prawo organizacji trzech jarmarków i jednego targu w sobotę. Jako pierwsi swój cech zorganizowali miejscowi szewcy. Dopiero za czasów kolejnego właściciela, powstały cechy skupiające rzemieślników innych specjal-

Tczów – kościół pw. św. Jana Chrzciciela

ności. Nie przyczyniło się to jednak do znaczącego rozwoju Kazanowa.

W późniejszych wiekach miasto wielokrotnie zmieniało właścicieli. Byli nimi Chomętowscy, Giebułtowski, Wąsowicze, Kochanowscy, Pruszkowicze. Do osady wprowadzili się Żydzi, którzy zajęli się handlem i drobnym rzemiosłem. W 1869 r. zubożały Kazanów utracił prawa miejskie. W czasie I wojny światowej dwukrotnie toczyły się tu walki, które doprowadziły do zniszczenia wszystkich budynków. W okresie międzywojennym odbudowano domy, szkołę, kościół i bożnicę.

W czasie II wojny światowej w okolicy działały oddziały Batalionów Chłopskich i Armii Krajowej. W odwecie za śmierć jednego z hitlerowców, doszło do pacyfikacji, w wyniku której z rąk Niemców zostało zamordowanych 152 mieszkańców Kazanowa. Na cmentarzu znajduje się pomnik wzniesiony ku czci poległych, pomordowanych i zmarłych żołnierzy Batalionów Chłopskich.

W czasie wojny do Kazanowa przesiedlono Żydów z okolicznych wsi, a w październiku 1942 r. wszystkich przeniesiono do getta w Siennie, skąd później trafił do obozu zagłady w Treblince. Z założonego w XVIII w. przy drodze do Kroczoza kirkutu pozostała po wojnie jedynie zniszczona ceglana brama (21°28'24.40"E 51°16'34.22"N). Kamienne macewy wykorzystali Niemcy do utwardzania okolicznych dróg. Po murowanej synagodze, chederze i łaźni nie zachował się żaden ślad.

Z okolic Kazanowa pochodzili dwaj partyzanci: Władysław Gołąbek ps. Boryna i Tadeusz Wojtyniak ps. Baca.

Kazanów – pomnik zamordowanych w 1942 r.

Pierwszy kościół powstał w Kazanowie w 1550 r. Była to świątynia filialna należąca do parafii w Tczowie. W 1673 r. nową budowlę ufundował Mikołaj Głogowski herbu Grzymała, parafię wydzielono dopiero w 1680 r. Była tak uboga, że trudno było znaleźć księdza, który chciałby ją poprowadzić. Kapłan był tu na stałe dopiero od 1690 r. W latach 1788–90 wzniesiono murowany kościół pw. Przemienienia Pańskiego (21°27'39.30"E 51°16'23.51"N), który rozbudowano w 1. poł. XX w. wg projektu J. Bereta. We wnętrzu znajdują się ambona i ołtarze boczne z XIX w., ołtarz główny pochodzi z XX w.

W Kazanowie mieszczą się urząd gminy, bank, ośrodek zdrowia oraz sklepy. Przy rynku stoją tablice informacyjne m.in. z mapą prezentującą przebieg okolicznych szlaków rowerowych. Przez miejscowość prowadzi niebieski szlak rowerowy z Ieśniczówki Niwy do Wysocina nad Zwolenką oraz czarny szlak rowerowy do Ostrownicy.

www.kazanow.pl

Za Kazanowem do Iłżanki wpada prawobrzeżny dopływ Kosówka. Kosówka ma źródła w lesie w okolicach Podolan (gmina Ciepiałów). Płyńie na północ w pobliżu Łazisk.

Łaziska istniały już w XVI w. W 1. poł. XIX w. Kazimierz Bosacki wybudował tu dwór i założył park o powierzchni ponad 1,5 ha. W wielokrotnie przebudowywanym obiekcie mieściła się szkoła.

*Kazanów – kościół
pw. Przemienienia Pańskiego*

Ruiny XIX-wiecznego dworku znajdują się również w **Bąkowej**, przez którą płynie dopływ Kosówki i gdzie znajdują się trzy niewielkie stawy. W XIX w. w Bąkowej działał folwark. Należący do niego dwór – w stanie ruiny – zachował się do dziś, otoczony parkiem wpisanym do rejestru zabytków.

Dwór wybudował Stanisław Domański. Po wojnie majątek stał się własnością Skarbu Państwa. Ziemie należące do folwarku rozparcelowano, a w budynku urządzono posterunek milicji, potem bibliotekę i przedszkole.

Przez Bąkową prowadzi żółty i czerwony szlak rowerowy.

Kosówka płynie dalej do Wielgiego, gdzie zasila duże stawy hodowlane.

Pierwsze informacje o **Wielgiem** pochodzą z XIII w. W 1414 r. ówczesny właściciel ufundował pierwszy kościół parafialny. W XVII w. wieś podzielona była między dwóch dziedziców, dlatego znajdowały się tu dwa dwory. Większa część należała do Mikołaja Głogowskiego, który w 1666 r. został kasztelanem radomskim, mniejsza do Mikołaja Stogowskiego. W XVI w. na północ od kościoła parafialnego powstał kościół pw. św. Wojciecha (obecnie pełni funkcję kaplicy cmentarnej). W 1791 r. wieś w całości znalazła się w rękach rodziny Karczewskich, do której należała do 1944 r.

W latach 1867–71 do Wielgiego przyjeżdżał Jacek Malczewski, który wraz z dziećmi, ówczesnego właściciela Feliksa Karczewskiego, pobierał lekcje od Adolfa Dygasińskiego.

Dwór Karczewskich został rozebrany, w rozległym parku z aleją kasztanową pozostały obory i kurnik, a po drugiej stronie drogi – suszarnia chmielu i działające nadal stawy rybne.

Przy głównym skrzyżowaniu znajduje się plenerowa wystawa reprodukcji prac Jacka Malczewskiego oraz popiersie malarza (21°29'34.90"E 51°14'29.29"N). W pobliżu tablica informacyjna z mapą okolicy.

Przy murowanym, współczesnym kościele parafii pw. Bożego Ciała stoją wiekowe rzeźby. We wnętrzu umieszczono trzy barokowe ołtarze z poprzedniej świątyni.

Z Wielgiego, wśród pól, a dalej u stóp lasu Kosówka płynie do Iłżanki. Za Piaskami na Iłżance znajduje się kolejny most. Przechodzi przez niego zielony szlak rowerowy Piaski – Wielgie – Ciepelów. Po kilku kilometrach Iłżanka przepływa pod mostem drogowym trasy krajowej nr 79 (Warszawa – Sandomierz – Bytom) i trafi a do Ciepelowa.

Ciepelów istniał już w XIV w., o czym świadczy utworzenie w 1326 r. parafii. Leżał przy trakcie z Sandomierza do Warszawy, przy przeprawie przez rzekę Iłżankę.

W 1512 r. ówczesny właściciel Jakub Ciepielowski ufundował nowy drewniany kościół. W XVI w. wieś przeszła w ręce rodziny Kazanowskich. W 1548 r. Marcin Kazanowski uzyskał do króla Zygmunta Augusta pozwolenie na założenie na gruntach wsi – miasta. Powstał czworokątny rynek z drogami wychodzącymi prostopadle z jego narożników, wytyczono regularne działki, wybudowano drewniane domy. Nowej osadzie nadano nazwę Grzymałów (do nazwy herbu założyciela miasta), która jednak się nie przyjęła. W 1597 r. miasto uzyskało ważny przywilej, umożliwiający zakładanie cechów rzemieślniczych, a co za tym idzie, produkcję różnych towarów, które mogły być sprzedawane na lokalnym rynku. Po wielkim pożarze na przełomie XVI/XVII w., w czasie którego spłonęła większość zabudowań, a wraz z nimi m.in. dokumenty miejskie, konieczne było potwierdzenie nadanych wcześniej przywilejów. Dodatkowo mieszkańcy miasta uzyskali wówczas zwolnienie z wszelkich opłat na 20 lat oraz możliwość urządzania targów i jarmarku.

Ciepielów należał do rodziny Denhoffów, potem do Sanguszków, Karczewskich i Czarnieckich. Księżna Konstancja Sanguszkowa kazała wybudować okazały, modrzewiowy dwór – nazywany pałacem oraz ufundowała (w 1752 r.) kościół pw. św. Rocha., który spłonął w czasie I wojny światowej.

Ciepielów – widok z lotu ptaka

W 1942 r. niemieccy żandarmi spalili 34 Polaków za ukrywanie Żydów. W 2007 r. opublikowana została książka poświęcona temu wydarzeniu (J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, Cena poświęcenia), na kanwie wydarzeń powstał film dokumentalny „Życie za życie”. W 2009 r. nakręcono dokument fabularyzowany „Historia Kowalskich”.

W XVIII w. w Ciepielowie pojawili się pierwsi Żydzi. W 1827 r. stanowili 1/3 mieszkańców. Posiadali drewnianą synagogę, łaźnię, cheder, które wraz z dużą częścią miasta spłonęły w 1887 r. W 1891 r. wg projektu Lucjana Mierzejewskiego wybudowano synagogę murowaną. Po zniszczeniach z czasów I wojny odbudowano ją w 1930 r. Piętrowy budynek wykonany jest z czerwonej cegły (21°34'35.30"E 51°14'51.43"N). Od strony zachodniej umieszczono portyk. Pierwsza kondygnacja to trzy arkady, z których środkowa prowadzi do głównego wejścia. Ponad arkadami znajdują się cztery masywne kolumny wspierające czterospadowy dach łamany. Budynek popadający dziś w ruinę, to jeden z dwóch zachowanych na tym terenie. Drugi znajduje się Przysusze.

W czasie II wojny światowej ciepielowscy Żydzi zostali najpierw zamknięci w getcie, a potem przewiezieni do obozu zagłady w Treblince.

W okresie międzywojennym powstał kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (21°34'16.73"E 51°14'51.74"N). Wybudowano go z cegły wg projektu arch. S. Szyllera. Do najcenniejszych elementów wyposażenia należą chrzcielnica i tabernakulum.

W czasie II wojny światowej w okolicach Ciepielowa działały Bataliony Chłopskie. Jedna z potyczek z Niemcami miała miejsce 30 września 1943 r.

Dnia 19 marca 1944 r. oddział BCh pod dowództwem Jana Sołty ps. Ośka po walce, doprowadził do wycofania się Niemców z Ciepielowa. Dziś w rynku, przy szkole, stoi pomnik z popiersiem partyzanta.

Na cmentarzu znajduje się grób polskiego pilota z 121. eskadry myśliwców, który 7 września 1939 r., po walce z niemieckim myśliwcem zmuszony został do lądowania awaryjnego. Następnego dnia, w czasie powrotu do Radomia, został zatrzymany przez Niemców i zamordowany. Na grobie znajduje się charakterystyczne śmigło.

www.ciepielow.pl

W rynku tablica informacyjna z mapą regionu i szlakami rowerowymi. Rowerowym szlakiem zielonym można dojechać do Łazisk, Wielgiego. Szlakiem niebieskim dotrzemy do Tymienicy, a jadąc na zachód, przez Kazanów do Iłży. Do Iłży, ale przez Wielgie, Bąkową i Antoniów, można dojechać także szlakiem czerwonym. W kierunku wschodnim prowadzi on do Chotczy.

Na południe od Ciepielowa za stacją benzynową, przy drodze krajowej nr 79 leży wieś **Dąbrowa**.

W położonym na jej skraju lesie znajduje się pomnik Ofiar Września i grób mjr. Józefa Pelca. W miejscu tym 8 września

*Dąbrowa – pomnik
w miejscu mordu
żołnierzy*

1939 r. żołnierze 74. Pułku Piechoty z Lublińca stoczyli nierówną bitwę z 29. Dywizją Piechoty niemieckiej. Polacy poddali się dopiero, gdy skończyła się amunicja. Odebrano im mundury i dokumenty, a następnie rozstrzelano. Była to pierwsza zbrodnia dokonana przez hitlerowców na jeńcach wojennych we wrześniu 1939 r. Co roku w Dąbrowie odbywają się uroczystości patriotyczne połączone z rekonstrukcjami historycznych wydarzeń z okresu Kampanii Wrześniowej 1939 r. oraz walk Batalionów Chłopskich, które czynnie działały w okolicy.

Za Ciepelowem Iłżanka płynie na wschód, jej uregulowane, dość głębokie koryto byłoby odpowiednie do spływu kajakowego, przeszkodą są jednak często występujące progi, wymuszające przenoszenie sprzętu.

Przez most między Świesielicami a Starym Zajązkowem przebiega czerwony szlak rowerowy. Rzeka płynie na wschód i pod Chotczą Dolną wpada do Wisły. W naturalnym nurcie widać betonowe bloki – pozostałość po budowanym wiele lat temu moście, który miał połączyć obie strony Wisły.

NAD WISŁĄ

Wisła - najdłuższa rzeka Polski, rozciąga się po wschodniej granicy Powiatu Koziennickiego granicząc z gminami Gniewoszków, Sieciechów, Koziennice i Magnuszew. Jej dorzecze stanowią Pilica i Radomka. Krajobraz znacznej części Wisły jest ostatnim tego typu krajobrazem naturalnej, nieuregulowanej rzeki w Europie. Rozgałęzione koryto, starorzecza, strome brzegi, pływiczny a z drugiej strony rozlewiska oraz łachy tworzą wyjątkowy i niezapomniany klimat tej pięknej rzeki.

Gmina Gniewoszków położona jest na pograniczu historycznej Małopolski i Mazowsza. Od czasów średniowiecza, wzdłuż lewego brzegu Wisły, przebiegał trakt lubelski prowadzący z Prus i Pomorza przez Toruń, Warszawę, Janowiec do Lublina i dalej na Wołyń oraz Ukrainę. Jeden z najważniejszych traktów pocztowych w Koronie. Dziś nadal biegnie tędy droga wojewódzka, która prowadzi z Warszawy do Lublina, Sandomierza i dalej na wschód.

www.gniewoszow.pl

Z Ziemią Gniewoszkowską, a dokładnie z miejscowością Zwola związana jest Maria Curie-Skłodowska, która bardzo często gościła u swojego wujka Władysława Boguskiego.

Na terenie gminy, w miejscowości Regów Stary, znajduje się punkt widokowy nad Wisłą, gdzie warto się zatrzymać na chwilę, by podziwiać uroki rzeki oraz naturalne środowisko.

W Regowie Starym znajduje się także **Izba Twórcza Plecionkarstwo Rekonstrukcyjne**. Izba należy do Grzegorza Gordata, dyplomowanego mistrza w zawodzie koszykarz-plecionkarz oraz członka Stowarzyszenia Twórców Ludowych.

Twórca wykonuje kosze tradycyjne regionu radomskiego, kozienickiego i Powiśla. Współpracuje z Muzeum Wsi Radomskiej, Stowarzyszeniem SERFENTA z Cieszyna, biorąc udział w badaniach etnograficznych dotyczących oceny aktualnego stanu plecionkarstwa w Polsce i Europie oraz grupami rekonstrukcji historycznej.

Grzegorz Gordat

podstawowych splotów z wierzbowych gałązek oraz sporządzić swój pierwszy koszyk.

Regów Stary 28
26-920 Gniewoszków
tel. 505 491 974

e-mail: gordatgrzegorz@wp.pl

Niedaleko, na południe położona jest miejscowość Wysockie Koło, gdzie znajduje się cmentarz I – wojenny, na którym pochowani zostali żołnierze armii rosyjskiej, niemieckiej i austriackiej, którzy toczyli walkę o Twierdzę Dęblin.

W Wysokim Kole mieści się również jedno z bardziej znanych miejsc kultu religijnego w Polsce – **Kościół Najświętszej Marii Panny Królowej Różańca Świętego**. Budowę kościoła rozpoczęto w roku 1637. W roku 1661 kanclerz koronny Jan Wielopolski dokończył budowę, ufundował klasztor i sprowadził dominikanów z Lublina. Następnie w roku 1870 nastąpiła kasata zakonu dominikanów, a rząd rosyjski obsadził w Wysokim Kole reformatorów – franciszkanów z Jędrzejewa. Od roku 1891 sanktuarium w Wysokim Kole pełni funkcję kościoła parafialnego. Z dawnego XVII-wiecznego klasztoru pozostało południowe skrzydło, obecnie plebania, z zachowanym układem cel i korytarzy. Na zewnętrznej ścianie kościoła z prawej strony drzwi znajduje się pamiątkowa tablica z nazwiskami czternastu ochotników z Wysokiego Koła i okolic poległych w wojnie przeciwko bolszewikom w 1920 roku i napisem: „Padli na polu chwały odpierając z granic państwa polskiego pod wodzą Józefa Piłsudskiego nawałę najeźdźców w latach 1918-1920”.

W prawej nawie kościoła od ponad 300 lat znajduje się cudowny obraz Matki Bożej Wysokolskiej, do którego prowadzą 24 schody. Obraz jest pochodzenia zachodniego, nieznanego autorstwa. Namalowany został farbą olejną na desce lipowej, na wzór wizerunku z Częstochowy, z tą różnicą, że w prawej ręce Matka Boża trzyma różę. Obraz przywieziony został z Moskwy przez Marię Kalinowską, żonę cześnika czerwono-grodzkiego. Podobno sam car Aleksiej Michałowicz podarował cześnikowej obraz Matki Bożej. Wracając z Moskwy Kalinowska zawiozła obraz do Lwowa i w 1677 roku podarowała go krewnemu, niejakiemu Antoniemu Krzysztofowi z Końskich Bębnowskiemu, który poświęcił Go przed cudownym obrazem Matki Bożej Sokalskiej i zawiózł do Zarudzia koło Zamościa. Tam otrzymać miał we śnie trzykrotne objawienie od Matki Bożej wraz z poleceniem: „Płaczę iście mnie już zapomnieli. Chcę, abyś Mnie oddał do pustego kościoła w Wysokim Kole”. Widzenia miała mieć także żona Bębnowskiego. W 1684 roku obraz Matki Bożej został wprowadzony do kościoła w Wysokim Kole, gdzie zaopiekować się nim mieli sprowadzeni z Lublina dominikanie. Wkrótce wizerunek Matki Bożej zasłynął objawieniami, łaskami i cudownymi uzdrowieniami chorych. Jednym z nich miał być książę Jerzy Lubomirski, który przed obrazem Matki Bożej Wysokolskiej odzyskać miał wzrok. Wszedł do kościoła prowadzony przez żonę, a wyszedł o własnych siłach, mówiąc: „Podziękujcie za mnie Lekarce mojej, Najświętszej Pannie, że mnie uzdrowiła na oczy”. Podobne świadectwo złożył biskup Jan Czerniak,

*Świątynia
i cudowny obraz
w Wysokim Kole*

sufragan gnieźnieński: „W czasie II wojny światowej przebywałem w Wysokim Kole. Przygnieciony groźnymi chorobami, znajdowałem się w obliczu śmierci [...] Pobożni wierni nie przestawali się gorąco modlić wobec Obrazu Wysokolskiej Pani [...] Tym prośbom zawdzięczam swoje zdrowie...”. Od tego czasu obok obrazu zaczęły pojawiać się liczne wota. W 1833 roku, według legendy, obraz w tajemniczy sposób ocalał z pożaru i odnalazł się na łące koło Sieciechowa. Stamtąd w uroczystej procesji powrócił do Wysokiego Koła. Podobnie było w czasie II wojny światowej, kiedy to świątynia w Wysokim Kole uległa poważnym zniszczeniom, ale obraz przetrwał bez zmian. 18 sierpnia 1974 roku koronacji obrazu dokonał Prymas Tysiąclecia kardynał Stefan Wyszyński.

Na zachód od Regowa Starego warto odwiedzić miejscowość Oleksów, jedną z najstarszych wsi na terenie powiatu kozienickiego, której początki sięgają XII wieku. W Oleksowie znajduje się **zabytkowa świątynia z XVII wieku pw. Św. Stanisława Biskupa i Męczennika**. Kościół został zbudowany w 1652 roku z fundacji ks. Jana Sadkowskiego. Został znacznie uszkodzony podczas I wojny światowej, a odbudowano go w 1921 r. Wewnątrz kościoła znajduje się 29 zabytków objętych ochroną. Wśród nich między innymi: ornaty, naczynia liturgiczne, obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem z XVII wieku, ławy kościelne oraz barokowe ołtarze.

Kościół Oleksów

Na granicy wsi Oleksów i Stawczyn znajduje się zabytek archeologiczny - kopiec w kształcie stożka. W wyniku badań archeologicznych ustalono, że jest to rezydencja rycerska datowana na XIV - XVI wiek. Prawdopodobnie fundatorami byli przedstawiciele rodu Gniewoszów herbu Rawicz.

Dalej podążając na północ Wisła przepływa obok wsi Borek. W Borku znajdują się pozostałości **Fortu nr V**, należącego do umocnień Twierdzy Dęblin. Zespół obronnych obiektów fortecznych wzniesionych został przez Rosję pod koniec lat 70-tych XIX wieku u zbiegu Wieprza i Wisły, w miejscowości Dęblin. Twórcą umocnienia był generał Iwan Dehn.

Wnętrze twierdzy wypełniały gmach, koszary dla załogi, magazyny i cerkiew.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku przystąpiono do modernizacji i rozbudowy rosyjskich fortyfikacji. W jej ramach wzniesiono system 7 ceglano-ziemnych fortów:

- Fort I Młynki
- Fort II Mierzwiączka
- Fort III Dęblin
- Fort IV Borowa
- Fort V Borek - wybudowa-

ny na przełomie lat 70 - 80 XIX wieku. Umocnienia fortu wysadzono w powietrze w sierpniu 1915 roku gdy Rosjanie opuścili lewy brzeg Wisły. Po 1918 roku nazwany imieniem Kilińskiego.

Fort Borek

- Fort „VI” Nagórnik/Wannowskiego – wybudowany w 1885 - 87 roku. Największy spośród fortów Twierdzy Dęblin, a zarazem fort kolejowy. Znany również pod nazwą fortu Wannowskiego (od nazwiska byłego rosyjskiego ministra wojny Piotra Wannowskiego, autora planów obronnych imperium rosyjskiego pod koniec XIX wieku). Po 1918 roku nazwany imieniem generała Bema.

- Fort VII Głusiec – wzniesiony w latach 1879 - 1881. Po 1918 roku nazwany imieniem generała Sowińskiego.

W 1909 roku twierdza została skasowana. W okresie międzywojennym cytadelę obsadzało Wojsko Polskie, zaś w większości fortów kontynuowano prace rozbiórkowe.

W Borku znajduje się **Winnica Wieczorków**, założona w 2005 roku przez Pawła Wieczorka. Na terenie winnicy przygotowano uprawy pod rodzaje win białych, czerwonych, a także deserowych. Można tu spróbować odmian na wina białe: Hiberna, Aurora, Bianca, Sibera, Jutrzenka, Seyval Blanc, Muskat Odeski, a także wina czerwone: Rondo i Regent. Winnica należy do Stowarzyszenia Winiarzy Małopolskiego Przełomu Wisły oraz do Sieci Dziedzictwa Kulinarnego Mazowsze. W 2008 roku wina z Winnicy Wieczorków otrzymały Laur Marszałka Województwa Mazowieckiego

Winnica Wieczorków

za najlepszy produkt żywnościowy w kategorii napoje, zostały również docenione na Konwentach Polskich Winiarzy. W 2019 roku winnica otrzymała wyróżnienie w konkursie organizowanym przez LGD „Puszcza Kozienicka” – Regionalny Znak Jakości. Winnica bierze również udział w projekcie Slow Road, którego partnerem jest Samorząd Województwa Mazowieckiego.

Dalej Wisła wkracza na teren gminy Sieciechów. Pierwsze wzmianki o Sieciechowie pochodzą z kronik Galla Anonima. Informują, że w XI wieku mieścił się tu gród piastowski, który należał do palatyna Sieciecha. Do XIV w. był siedzibą kasztelanii. Pierwotnie położony na prawym brzegu Wisły, pełnił rolę strategiczną, chroniąc tereny Małopolski przed najeżdżającymi Jaćwingów, Litwinów i Tatarów.

W XII wieku powstał tu zamek obronny, następnie rozbudowany w XIV wieku przez Kazimierza Wielkiego. W XIII wieku otrzymał prawa miejskie magdeburskie. Na przełomie XIII i XIV wieku Sieciechów stracił znaczenie. Wisła zmieniła koryto i Sieciechów znalazł się na zachód od rzeki. Do upadku miasta przyczyniły się również liczne wylewy Wisły i pożary. Po upadku powstania styczniowego Sieciechów stracił prawa miejskie i stał się osadą.

Sieciechów jest położony nad **jeziorem Czaple**. Zbiornik jest największym w całym powiecie i zajmuje powierzchnię ponad 17 ha, w najgłębszym miejscu sięgając ponad 7 metrów. Jezioro jest akwenem naturalnym (polodowcowym), w którym znajdują się naturalne źródła, co powoduje, że jest tu bardzo czysta woda. To bardzo atrakcyjne miejsce dla osób, które lubią czynny wypoczynek – kąpiele wodne, pływanie na łódkach, kajakach i rowerkach wodnych.

W Sieciechowie mieści się zabytkowy kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca wraz z XIX-wieczną dzwonnica, w której znajdują się trzy dzwony – dwa zabytkowe (jeden gotycki z 1459, drugi z 1869 roku) oraz jeden z 2000 roku.

www.sieciechow.pl

Pierwsze wzmianki o parafii w Sieciechowie pochodzą z 1191 roku i związane są z klasztorem benedyktynów. W 1707 roku Sieciechów wraz z drewnianym kościołem został spalony, po czym kościół odbudowano w latach 1710 – 1769. Barokowe wyposażenie świątyni zachwyca swoim pięknem i przepychem.

Przebywając w Sieciechowie koniecznie trzeba odwiedzić ulicę Paryż, przy której znajduje się XIX-wieczna drewniana zabudowa.

Izba historyczno-regionalna w Sieciechowie – to prywatne muzeum utworzone przez pasjonata regionu Stefana Sieka. Prezentowana ekspozycja stanowi przegląd narzędzi i przedmiotów wykorzystywanych w dawnych czasach przez ludność wiejską. Znajdują się tu eksponaty związane z gospodarką rolną, rzemiosłem, kulturą i ludową obrzędowością. Można ponadto zapoznać się pracą warsztatu tkackiego, szewskiego oraz pasieką i pracą pszczelarza. W izbie zgromadzone są także pamiątki, dokumenty oraz zdjęcia mówiące o działalności miejscowej ludności w strukturach ZWZ-AK, podczas II wojny światowej. Spośród eksponatów prezentowanych w galerii na szczególną uwagę zasługują eksponaty archeologiczne świadczące o roli i znaczeniu politycznym Sieciechowa w historii Polski: dokumenty, ceramika, narzędzia krzemienne.

W Sieciechowie - Opactwie znajduje się jeden z najcenniejszych zabytków Ziemi Kozienskiej – XVIII-wieczny zabytkowy zespół poklasztorny składający się z kościoła, fragmentów klasztoru i wolno stojącego pałacu opata. Klasztor powstał około 1132 roku obok istniejącego od niepamiętnych czasów grodu, należącego do książęcego rodu Starzów Toporów, którego najbardziej znanym przedstawicielem był Sieciech, palatyn Władysława Hermana. To właśnie on

Kościół w Sieciechowie

sprowadził z Prowansji mnichów, tworząc jeden z trzech pierwszych ośrodków klasztornych francuskich benedyktynów w Polsce. Początkowo klasztor znajdował się w grodzie sieciechowskim, lecz po zmianie koryta Wisły został przeniesiony w miejsce, gdzie stoi do dnia dzisiejszego. Pierwotne miejsce nie jest dokładnie znane. Za czasów Sieciecha zakonicy zajmowali się biciem monety – denara Sieciecha, prowadzili folwarki, kamieniołomy, hutę żelaza, spichlerze oraz browar, winnicę i gorzelnię. Klasztor posiadał jedną z największych bibliotek w kraju. Tu znajdowała się też pierwsza w Polsce szkółka drzew owocowych. Od początku XVI wieku w klasztorze działała szkoła, w której uczył między innymi wybitny poeta Sebastian Klonowic. Wielkim ciosem dla konwentu zakonnego był pożar całego kompleksu, który wybuchł przez nieuwagę nowicjusza 10 lutego 1683 roku. Dopiero w 1733 r. ukończono roboty budowlane przy klasztorze. W 1819 roku nastąpiła kasata klasztoru. Dobra zostały przejęte przez rząd rosyjski, a kościół miał być przeznaczony do użytku świeckiego. Dopiero 15 czerwca 1884 roku świątynia została ustanowiona kościołem parafialnym.

Prawdziwym skarbem wśród budynków poklasztornych jest dzisiejszy rokokowy kościół z XVIII w. p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i 10 tysięcy Rycerzy Męczenników. Kierując się w stronę kościoła po lewej stronie widzimy dawny pałac opata, po prawej stronie zaś przeorat z biblioteką i celami zakonników, które stanowią dzisiejszą plebanię. Do tego budynku przylega ruina ściany wschodniej – pozostałość po budynkach gospodarczych. Kościół jest jedyną w Polsce budowlą o takiej fasadzie wpisaną do rejestru zabytków. W prezbiterium

Sieciechów Opactwo

podziwiać można freski wykonane przez Szymona Mańkowskiego przedstawiające portrety króla Bolesława Chrobrego i Sieciecha. Pod kościołem znajdują się trzy krypty z prochami pochowanych zakonników. W murach kościoła znajdują się tajemnicze przejścia, którymi można obejść całą budowlę.

Legenda o powstaniu klasztoru w Sieciechowie głosi, że był on wotum Sieciecha, który podczas jednego z książęcych polowań został stratowany przez tura. Bliskiemu śmierci Sieciechowi ukazał się św. Idzi nakazując poprawę życia, obyczajów i postępowania. Ocalony od śmierci palatyn ufundował klasztor i sprowadził do niego benedyktynów, którzy stali się właścicielami kilku okolicznych wsi i zamku sieciechowskiego.

Zajezierze to wieś położona nad Wisłą, która należała dawniej do dóbr klasztoru sieciechowskiego.

W Zajezierzu godny uwagi jest wybudowany w 1917 roku **budynek dworca kolejowego** oraz pomniki: krzyż upamiętniający pobyt w Zajezierzu Naczelnego Wodza Marszałka Józefa Piłsudskiego, podczas przygotowań do ofensywy w sierpniu 1920 roku, pomnik wzniesiony dla uczczenia Pamięci Bohaterskich Żołnierzy 28 Pułku Artylerii Lekkiej i pomnik poświęcony kpr. Michałowi Okurzałemu i żołnierzom poległym w 1944 roku.

Następnie Wisła opuszcza gminę Sieciechów i wpływa na teren gminy Kozienice. **W Kępeczkach znajduje się punkt widokowy.** To wsłaniałe miejsce, gdzie można odpocząć

www.kozienice.pl

Kępeczki punkt widokowy

i nacieszyć się pięknem największej rzeki w Polsce. Ponadto teren jest bardzo dobrze zagospodarowany. Odwiedzający mogą skorzystać z boiska do siatkówki, piłki nożnej, wiaty i miejsca na palenisko.

Po drodze Wisła mija urokliwe nadwiślańskie wsie i dociera do Świerży Górnych, gdzie mieści się kościół pw. św. Jakuba Apostoła, zabytkowa dzwonnica z 1744 roku oraz cmentarz z I wojny światowej (patrz: Radomka).

W Świerżach Górnych kończy się najbardziej znany szlak puszczański zwany „Królewską Droga”. Swój początek ma w Lesiovie koło Radomia. Szlak stanowił część traktu prowadzącego z Krakowa do Wilna. Po raz pierwszy w piśmiennictwie występuje w 1823 roku pod nazwą „Królewska Dróżka”.

W Świerżach Górnych znajduje się przystań promowa na Wiśle do Antoniówki, skąd niedaleko do kościuszkowskich Maciejowic.

W 1968 roku niedaleko wsi powstała Elektrownia „Kozienice”, druga co do wielkości elektrownia węglowa w Polsce. Elektrownia Kozienice jest własnością spółki Enea Wytwarzanie i obecnie posiada 11 bloków energetycznych o łącznej mocy 4000 MW.

Dalej Wisła wpływa na obszar gminy Magnuszew, gdzie w miejscowości Kłoda łączy się z nią rzeka Radomka.

Gmina Magnuszew położona jest w widłach trzech rzek Wisły, Pilicy i Radomki, w bliskim sąsiedztwie Puszczy Kozienickiej i Puszczy Stromeckiej.

Magnuszew to jedna z najstarszych osad na terenie powiatu kozienickiego. Jej początki sięgają XII wieku a nazwa pochodzi od imienia kasztelana Magnusa.

Magnuszew Rynek

W miejscowości znajduje się zabytkowy, **barokowy kościół parafialny pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela**, wybudowany w latach 1786 – 87 według projektu Jana Hempla.

Gmina Magnuszew to region atrakcyjny przyrodniczo i krajobrazowo. Na jej terenie występuje Obszar Chroniony Krajobrazu „Dolin Pilicy i Drzewiczki” utworzony w 1983 roku o obszarze 70 380 ha oraz **Rezerwat przyrody „Olszyny”** utworzony w 1980 roku, o powierzchni 28,79 ha.

Od 1974 roku Magnuszew posiada status uzdrowiska. Przeprowadzone w 1958 roku prace badawcze wykazały istnienie na terenie gminy wód mineralnych, w tym silnie zmineralizowanych solanek chlorkowo-wapniowych.

W 1999 roku na listę ostoi przyrodniczych o znaczeniu europejskim Programu CORI-NE-biotopes została wpisana duża kolonia rozrodcza nietoperzy, która ma siedlisko na strychu budynku starej szkoły w Magnuszewie.

W gminie Magnuszew znajduje się Zespół pałacowo-parkowy w Trzebieniu.

Pierwsze wzmianki o Trzebieniu pochodzą z XV wieku. Od XVII wieku Trzebień był własnością Zamoyskich. W drugiej połowie XIX wieku w Trzebieniu wybudowano pałac w stylu eklektycznym z elementami architektury późnego renesansu francuskiego. Od 1913 r. był rezydencją Jana Zamoyskiego. Pałac zlokalizowany jest w starym parku, gdzie w XVII wieku istniał dwór myśliwski wybudowany przez hrabiego Stanisława

Kościół Magnuszew

Herakliusza Lubomirskiego. W okresie międzywojennym rezydencja była miejscem spotkań elit politycznych Drugiej Rzeczypospolitej, w posiadłości bywał marszałek polski Edward Śmigły-Rydz. W czasie okupacji przebywał tam Jerzy Wasowski, jeden z założycieli Kabaretu Starszych Panów, który uczył dzieci muzyki i na tajnych kompletach udzielał lekcji z chemii, matematyki i fizyki. Od 1983 r. pałac jest własnością prywatną.

Dalej Wisła płynie obok Latkowa, gdzie znajdowała się dawniej przeprawa czołgowa do wsi Ostrów. Obecnie jest tam przystań promowa Latków - Ostrów oraz punkt widokowy.

Przebywając w gminie Magnuszew, warto odwiedzić także **Neogotycki zespół kościelny pw. Narodzenia Matki Bożej** w Roznieszewie.

Kościół w Roznieszewie

Zbudowany w latach 1880-1895 w miejscu drewnianego kościółka pw. św. Urszuli i Towarzyszek. Neogotycka świątynia została wzniesiona z cegły według projektu architekta Edwarda Cichockiego i Jana Hinza. W czasie działań wojennych 1944 roku kościół doznał poważnych zniszczeń. Odbudowany został w latach 1947-1972. W głównym ołtarzu świątyni znajduje się cudowny obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, zasłonięty obrazem św. Józefa. Wizerunek olejny namalowany jest na płótnie, na wzór cudownego obrazu w Częstochowie. Twarz Maryi ma dwa cięcia w prawy policzek, Dzieciątko spoczywa zaś na lewej ręce, prawą natomiast wskazuje na Matkę. Obraz ma dwie sukienki na zmianę: metalową ofiarowaną przez Elżbietę Czackowską, dziedziczkę Roznieszewa i jedwabną wyszywaną kamykami i perłami. W 2010 roku świątynia została wpisana do rejestru Wojewódzkiego Mazowieckiego Konserwatora Zabytków.

Pierwsza wzmianka o cudownej mocy obrazu i otrzymanych łaskach pochodzi z 1741 roku. Odnotowana została przez ks. Aleksego Marzeckiego w „Księdze do spisywania ofiar i łask otrzymywanych od Najświętszej Panny”. Kolejne zdarzenie odnotowano pod datą 20 września 1790 roku. Z zapisków wynika, że w ciągu trzech godzin między siódmą a dziesiątą, na tle księżycy widoczny był wizerunek Bożej Matki z rozniezowskiego obrazu, dostrzeżony przez osiem osób. Podobne zjawisko zaobserwowano następnego dnia. Interesujące są także zeznania proboszcza rozniezowskiej parafii - ks. Wojciecha Okońskiego. W 1794 roku podczas insurekcji kościuszkowskiej, w obawie przed grabieżą ukryto srebro, naczynia liturgiczne oraz cenne wota. Niestety Rosjanie natrafili na schowek i odesłali go do komendanta, który polecił zwrócić natychmiast zrabowane przedmioty. Od tamtej pory, corocznie w dniu 15 sierpnia w święto Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny do Roznieszewa napływają pielgrzymki.

Następnie rzeka przepływa obok miejscowości Mniszew, gdzie znajduje się Skansen Bojowy 1 Armii Wojska Polskiego.

Skansen położony jest na terenie przyczółka warecko-magnuszewskiego, gdzie

Skansen bojowy

w lecie 1944 roku trwały ciężkie walki z udziałem jednostek 1 Armii Wojska Polskiego. Otwarty został w końcu 1977 roku z udziałem gen. Zygmunta Berlinga. Obiekt jest usytuowany przy szosie w Mniszewie, na wydmach porośniętych lasem sosnowym, skąd roztaczają się piękne widoki na dolinę Wisły. W lesie, na 8 ha terenu kryją się relikty minionych wojen.

Przy wejściu do skansenu znajduje się tablica pamiątkowa i czołg - pomnik. Wewnątrz obiektu można zobaczyć dwa czołgi T-34, z czego jeden, stojący na wzgórzu, ma otwarty właz kierowcy. Oprócz tego są wyrzutnie rakiet typu Katiusze, jest amfibia BAW, kilka armat, haubic i działek przeciwlotniczych, jak również pogładowa wystawka różnych typów umocnień. Obiekt otaczają zagrody z drutu kolczastego oraz betonowe zapory przeciwczołgowe.

Na terenie skansenu znajduje się także pawilon wystawienniczy - Centrum Kultury i Tradycji Historycznej z tarasem widokowym, usytuowanym na jego dachu oraz wieża widokowa, z której można podziwiać krajobraz całej okolicy.

Interesująca jest także ścieżka archeologiczna - Śladami Celtów w Dolinie Środkowej Wisły. Na pięciu planszach pokazano owoce badań archeologicznych, prowadzonych na tych terenach. W efekcie odkryto osadę kultury przeworskiej w miejscowości Nowa Żelazna. Odkryta osada pochodząca z okresu od I w. p.n.e. do III w. n. e. składała się z dużego osiedla i cmentarzyska ciałopalnego. Odkrycie to świadczy o wczesnym osadnictwie na terenie gminy oraz o wędrówce ludów wzdłuż szlaku handlowego rzeki Wisły.

Corocznie w skansenie organizowane są Pikniki Militarne, „Spotkania na Przyczółku” oraz rajd zabytkowych pojazdów militarnych „Śladami historii po gminie Magnuszew”, które przyciągają mnóstwo turystów.

Za Mniszewem znajduje się ujście rzeki Pilicy do Wisły.

Wykaz znakowanych szlaków turystycznych

SZLAKI PIESZE

- **MZ-151-n – 114,2 km** (Mniszew – Magnuszew – Studzianki Pancerne – Kozienice – Czarnolas – Janowiec)
- **MZ - 5204c – 72,6 km** - im. W. Demczuka (Lesiów PKP - Rezerwat „Ciszek” - Stoki - Rezerwat „Ponty” - Przejazd - Rezerwat „Zagożdżon” - Marianów - Brzoza - Głowaczów - Studzianki Pancerne - Grabów n/Pilicą - Warka PKP)
- **MZ-5204-c – 3,7 km** (PKP Strzyżna – Szlak MZ-5204-c)
- **MZ-5207-y – 20,8 km** (Stacja PKP Pionki Zachodnie - Rezerwat „Pionki” - Rezerwat „Ponty” - Przejazd - Rezerwat „Zagożdżon” - Augustów - Pionki PKP)
- **MZ-5208-s – 16,6 km** (Żytkowice - Mauzoleum I PP Legionów - Krasna Dąbrowa - Bóbek - Rezerwat „Źródło Królewskie” - Augustów (Izba Dydaktyczno-Muzealna Puszczy Kozienickiej) - Rezerwat „Zagożdżon”)
- **MZ-5209-s – 15,1 km** (PKP Jedlnia Letnisko – Kieszek – Stoki – Lewaszówka)
- **MZ-5210-z – 44,8 km** (PKP Pionki Zachodnie – rez. „Jedlnia” – Radom (Firlej) – Radom (Piotrówka) – Radom (Muzeum Wsi Radomskiej) – PKP Rożki)
- **MZ-5211-y – 22,1 km** (Miodne PKS – gajówka Miodne – Antoniówka – Policzna – Garbatka Letnisko)
- **MZ-5212-s – 1,5 km** (Zajezierze PKP - Głusiec kopiec)
- **MZ - 5213s – 5,4 km** - Bąkowiec PKP - Uroczysko „Chrusty”
- **MZ/LU-151n – 114,2 km** (Janowiec - Oblasy - Leokadiów - Czarnolas - Gródek - Garbatka Letnisko - Rezerwat „Krępiec” - Kajzerówka - Rezerwat „Źródło Królewskie” - Kozienice - Chartowa - Wola Chodkowska - Chodków - Studzianki Pancerne - Łękawica - Rezerwat „Olszyny” - Magnuszew - Mniszew)
- **MZ/LU-152z – 129,5 km** (Kock - Zajezierze PKP - Opactwo - Sieciechów - Uroczysko „Chrusty” - Garbatka Letnisko - Rezerwat „Krępiec” - Bogucin - Bóbek - Pionki - Mireń - Sucha - Gajówka Miodne - Koszary - Zwoleń)
- **MZ/SW – 5220-z im. ks. Jana Wiśniewskiego – 46,1 km** (PKP Przysucha – Skrzyńsko – Przysucha – Topornia – Rzuców – Stefanków – Góra Altana – SW-221-n)
- **MZ/SW-5225-y – 30 km** (Iłża PKS – Kotlarka – Zębiec – Starachowice)
- **LD/MZ/Sw-22-c „Partyzancki” im. mjr. Henryka Dobrzańskiego „Hubala” – 272 km** (Cmentarz partyzancki pod Skarbową Górą – Szydłowiec – Chlewiska – Hucisko – rez. „Puszcza u źródeł Radomki” – Gielniów – Poświętne – Anielin – Spała – Tomaszów Maz. – Sulejów – Przedbórz – Radomsko)

SZLAKI ROWEROWE

- **R-01-c – 46 km** (Bartodzieje – Goryń – Stoki – Augustów – Garbatka Letnisko – Czarnolas)
- **R-16-y – 4,0 km** (Ostrownica – Kazanów)
- **R-18-y – 2,8 km** (Pakośław – Gaworzyna)
- **R-19-z – 17,5 km** (Kroców – Wielgie – Łaziska – Ciepeliów)
- **R-20-c – 58 km** (Michałów – Pakośław – Iłża – Wielgie – Ciepeliów – Chotcza Józefów)
- **R-21-s – 4,5 km** (Wólka Gonciarska – Antoniów)
- **R-22-s – 3,0 km** (Jedlanka – Małomierzyce)
- **R-23-s – 3,7 km** (Iłża – Kotlarka)
- **R-24-s – 7,4 km** (Seredzice – R-25n)
- **R-25-n – 56,0 km** (Siekierka – Ciepeliów – Kazanów – Iłża – Seredzice– Krupów)
- **R-26-y – 38,7 km** (Łaziska – Bąkowa – Małomierzyce – Kotlarka – Jasieniec Iłżecki)
- **R-27-z – 50,7 km** (Krupów – Pomorzany – Gaworzyna – Chwałowice – Podkońce – droga nr 9 – Iłża)
- **R-32-z – 38,4 km** (Brzoza – Przejazd – Pionki – Sucha – Zwoleń)
- **R-33-s – 12 km** (PKP Jedlnia Letnisko – Groszowice – Radom (Sadków))
- **R-34-y – 53,7 km** (PKP Lesiów – Jastrzębia – Jedlnia-Letnisko – Policzna – Czarnolas)
- **R-35-n – 53,5 km** (Świerże (prom) – Augustów – PKP Żytkowice – Jedlanka – Zwoleń)
- **R-36-y – 27,0 km** (Kozienice – Garbatka Letnisko – Bąkowiec – Opactwo – PKP Zajezerze)
- **R-37-s – 3,0 km** (Rez. „Ciszek” – Stoki)
- **R-38-s – 7,5 km** (Pionki – rez. „Brzeźniczka” – „Leśniczówka”)
- **R-39-n – 12,8 km** (Piotrkowice – Kozienice – Przewóz – R-41-z)
- **R-40-s – 2,7 km** (Kozienice Urząd Miejski – Przewóz)
- **R-41-z – 53,5 km** (Piaski – Piotrkowice – Stanisławice – „Leśniczówka” – Śmietanki)
- **R-42-s – 10 km** (Nowa Wieś - Holendry Piotrkowskie - Majdany -Chartowa - Julianówka)
- **R-44s – 4,2 km** (Kozienice Biblioteka Publiczna – Budy – Katarzynów – Stanisławice)
- **R-45-z – 17,5 km** (Jedlnia-Letnisko – Dąbrowa Kozłowska – Jedlnia-Letnisko)
- **Szlak żółwia i dinozaura – 61,1 km** (Bałtów – Tarłów – Solec n. Wisłą – Chotcza Dolna – Janowiec)

Oznaczenia kolorów szlaków:

- c – czerwony
- n – niebieski
- z – zielony
- y – żółty
- s – czarny

TRASY NORDIC WALKING

- NWP Jedlińsk (trzy trasy 4,7 km, 10,8 km, 15 km)
- NWP Przysucha (trzy trasy 6 km, 10,8 km, 14,7 km)
- NWP Przytyk (trzy trasy 6,9 km, 8,5 km, 16,4 km)
- NWP Wieniawa (trzy trasy 2,4 km, 8,5 km, 17 km)
- NWP Wolanów (trzy trasy 4,2 km, 8,7 km, 15,3 km)
- NWP Zakrzew (trzy trasy 6,0 km, 11,5 km, 14,3 km)

Bibliografia

- Chmielewski S., Łukaszewicz M., Awifauna Zbiornika Domaniów, „Kulon”, nr 17, ss. 81–99, 2012.
- Chorążki W., Heraldyka Gminy Gózd. Opracowanie historyczno-heraldyczne, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2007.
- Ćwierz W., Miejsca pamięci narodowej w gminie Jastrzębia, Stowarzyszenie na rzecz rozwoju i promocji wsi Bartodzieje, Bartodzieje 2013.
- Delektka D., Zając K., Powiat kozienicki : Przewodnik subiektywny, Warszawa 2010
- Gmina Gniewoszów. Historia i współczesność, pod red. D. Błażyńska, J. Miturska, Gniewoszów 2018
- Gmina Sieciechów. Zapraszamy, pod red. A. Baryłka, E. Kalbarczyk, Z. Hołda, Radom
- Jastrzębski C., Podróż po przeżycie. Wyprawy krajoznawcze w widłach Wisły i Pilicy w okresie międzypowstaniowym (1832–1862), Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, Kielce 2010.
- Imański C., Dzieje Zwolenia, Muzeum Regionalne w Zwoleniu, Radom 2013.
- Hernik L., Piwnicka H., Kazimierz Mróz. Zarazić pasją, Stowarzyszenie Wspierania Rozwoju Gminy Jastrzębia „Gościńiec”, 2012.
- Kozłowski M., Sobota B., Wachnik E., Gmina Magnuszew. Wczoraj i dziś, Ruda 2018

- Krzemiński A. (red.), 50. Dni Kolbergowskie, Towarzystwo Kulturalne im. Oskara Kolberga w Przysusze, 2009.
- Krzemiński A., Leksykon twórców ludowych z terenu Lokalnej Grupy Działania „Dziedzictwo i Rozwój”, DiR, Zwolen 2012.
- Nowakowska E., Wieczerzyńska N., Zwoleńska kultura, DiR, Skaut. pl, Zwolen 2009.
- Pawlik E., Nekropolia przysuska, Dom Kultury w Przysusze, 2012.
- Pestka W., Karwicka W., Borkowska A., Szymocha A., Przykład jego gorliwy, Stowarzyszenie Jedlnia, Jedlnia 2012.
- Piątkowski S., Kowala: wieś powiatu radomskiego i jej okolice od czasów najdawniejszych do schyłku XX w., 2011.
- Piątkowski S. (red.), Przysucha ...”, Przysucha, 2006.
- Pyrka M., Zając D., Szlakiem Jana Kochanowskiego po ziemi radomskiej, Skaut.pl, Radom 2005.
- Radomskie Wędrowniki Regionalne. Przewodnik edukacji regionalnej, pod red. J. Pulnara, Radom 2000
- Rosiński S., Jedlińsk – okruchy historii. Jedlińskie kusaki, Skaut. pl, 2006.
- Rosiński S., W parku, sadzie i ogrodzie Jana z Czarnolasu, Skaut. pl, Czarnolas 2007.
- Rosiński S., Bitwa pod Jedlińskiem. 11 czerwca 1809 r., Skaut. pl, 2009.
- Szmid J., Puszcza Kozienicka, PTK, 1933.
- Śladami historii...Rowerem po powiecie kozienickim, pod red. L. Domańska - Stankiewicz, E. Marczak, M. Wiraszka, Kwidzyn 2018
- Ziomek J., Olaczek R., Kopeć W., Geopark Przysucha – koncepcja parku krajobrazowego i założenia jego ochrony, Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XXIX, ss. 41-60.
- Zwolski Cz., Radom i region radomski. Turystyka. Krajoznawstwo. Kultura, Radom 2003
- Zwolski T., Radom i region radomski, Wydawnictwo regionalne „Radomka, Radom 2003.
- Żytnicki A., Układy rozplanowania chałup w okolicach Zwolenia i Chlewisk, „Wieś Radomska”, t. 7, ss. 393–412, 2004.